

TARTALOM

LAUDÁCIÓK

Rezi Elek	
A kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium laudációja	379

Benkő Samu	
Kelemen Lajos laudációja	382

TANULMÁNYOK

Nyárádi Zsolt – Szász Hunor	
Levéltári adatok a homoródszentmártoni unitárius templom történetéhez.	385

Pál János	
Az Unitárius Egyház Romániába való integrációjának koncepciója az első világháború után.	407

Kovács Sándor	
Kriza János, a püspök.	418

Molnár B. Lehel	
Kriza János és az 1868. évi emléksinat.	426

Murádin Jenő	
Szathmári Pap Károly kapcsán Bölöni Farkas Sándor házsongárdi síremlékéről.	438

MŰHELY

Selinger Sándor	
Erdélyi unitárius egyházkörök térinformatika alapú történeti adatbázisa . . .	444

Nagy Zsigmond	
Köszöntő a Berde-serleggel a 2011. évi székelykeresztúri lelkésszentelő	
zsinaton	451

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Nagy László	
Búcsúszavak dr. Kisgyörgy Árpád ny. idegsebész, osztályvezető főorvos,	
az Erdélyi Unitárius Egyház volt főgondnoka koporsójánál	454
Székely Kinga Réka	
A mindhalálig kitartó hit terebélye	458
Székely Kinga Réka	
A hiteles papság, avagy mikor kell egy lelkész megszólaljon, és mit kell	
kimondania	463

KÖNYVSZEMLE

Sibbe Jan Visser: <i>Samuel Naeranus (1582–1641) en Johannes Naeranus</i>	
<i>(1608–1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige</i>	
<i>verdraagzaamheid</i> (Lipták Anikó – B. Kis Attila)	469
Halottaink	477
A tanulmányok szerzői	477
Kivonatok	478

LAUDÁCIÓK

Rezi Elek

A kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium laudációja

A Kolozsvári Unitárius Kollégium 454 éves történetéről és szellemiségéről szólni annyit jelent, mint szembesülni annak rabul ejtő, áldozatos múltjával, kézen fogó, értékteremtő jelenével és kitárulkozó, ígéretes jövőjével.

Alapítását az 1557. június 1–10. között tartott tordai országgyűlés határozata szavatalta, amely kimondta, hogy „a kolozsvári óvári dominikánus kolostort az ifjúság nevelése végett iskolává alakítsák át”. Izabella királynő a kolozsvári tizedadó negyed részét az iskola céljaira rendelte. Fia, János Zsigmond, II. János néven választott magyar király, Erdély fejedelme Gyulafehérváron 1562. szeptember 1-jén kelt adománylevelében megerősítette az 1557-ben a királyné általi adományt, mely szerint a kolozsvári dézsmanegyed egyötöd részét a szegények és az árvák megsegítésére, négyötöd részét pedig a kolozsvári iskola és a tanulóifjúság javára fordítják.

Az iskola a felkészült, híres külföldi és hazai tanárainak köszönhetően Európa egyik legjelentősebb szellemi centrumává fejlődött, és kiváló érdemeket szerzett a tudomány, a kultúra, a nevelés, a vallásosság szolgálatában. 1568-tól az iskola oktatói, nevelői munkáját meghatározta az unitárius szellemiség és értékrend. Az iskola első rektora, Dávid Ferenc az erdélyi unitárius reformáció vezéregyénisége volt. Püspökké választása után olyan neves rektorok irányították az iskola életét, mint a wittenbergi és jénai egyetemeken tanult Basilius István, a kiváló humanista műveltségű pirnai származású Johann Sommer, vagy a görög Jacobus Palaeologus, kiknek személyében az európai művelődéstörténet is jelentős képviselőit tiszteli.

Az iskola megszilárdulását jelzi az a tény, hogy a külföldről érkező rektorokat és tanárokat a 17. század elejétől fokozatosan felváltották a peregrinációjukról

hazatérő magyar akadémiták. A gazdag szellemi batyuval hazatérő peregrinusok biztosították a nevelés és oktatás színvonalát, így, a szűkösebb anyagi lehetőségek ellenére is, az Unitárius Kollégium lépést tarthatott kora tudományosságával.

A Magyarországért Alapítvány kurátorai úgy határoztak,
jeles bizottságot kérnek fel arra a célra, hogy együttműködve
a Magyar Szellem Láthatatlan Múzeumát létrehozzák.

A Magyar Örökség és Európa Egyesület által
ezen szándék szellemében megerősített bizottság
2011. június 18-án a Magyar Tudományos Akadémia disztermében
kinyilvánítja, hogy az arra méltó

KOLOZSVÁRI JÁNOS ZSIGMOND UNITÁRIUS KOLLÉGIUM,
A TUDÁS ÉS ÉLŐ HIT ISKOLÁJA

MAGYAR ÖRÖKSÉG.

amiről ezen oklevél bizonytságot tesz.

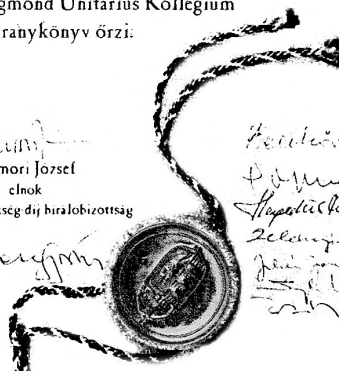
A kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium
nevét az Aranykönyv őrzi:

Balogh István
Dr. Csikós
Sándor
Hármori József
Károlyi József

Hármori József
elnök
Magyar Örökség díj bizottság

János Zsigmond

Károlyi József
Pázmány Péter
Sándor
Zelk Zoltán
János Zsigmond

Az iskola négy és fél évszázados története során több megpróbáltatás eseményel szembesült. A rászakadó üldöztetések és mostoha körülmények miatt háromszor kellett régi épületeiből kiköltöznie, és újakról gondoskodnia, de az áldozatkészségnek, a hitnek és a kitartásnak köszönhetően mindig sikerült a veszélyeken felülemelkednie. A 19. század végén kezdtek hozzá a jelenlegi iskola építéséhez, amelynek ünnepélyes felavatására 1901. szeptember 21-én került sor. Az Unitárius Kollégium Kolozsvár egyik legimpozánsabb iskolaépülete volt, és az ma is. Kőkeretes kapujára a mindenkori unitárius kollégium jelmondatát vés-ték: *Musis et Virtutibus*.

A második világháborút követően a kommunista hatalom államosította a Kollégiumot. A patinás intézményt ipari líceummá degradálták, román tannyelvű osztályokat és esti tagozatot indítottak az „új” iskolában.

Az 1989-es romániai változásokat követően, 1993-ban újraindulhatott az Unitárius Kollégium folytatva a nemes hagyományokat, s 2003-ban felvette a János Zsigmond nevet.

A Kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium az 1568-as tordai országgyűlésen szentesített vallás- és lelkiismereti szabadság, az Isten és a felebarát iránti szeretet jézusi szellemében minden diákjának biztosította és biztosítja a tudományokban való gyarapodást, a keresztény értékrendhez való igazodást, a felekezeti és nemzeti önazonosság-tudat megélését. Ezért joggal állítják az Unitárius Kollégiumról, hogy *„a tudás és az élő hit iskolája”*.

A Kollégium híres igazgatóinak, tanárainak, diákjainak nevét hosszú lenne felsorolni, csak egynéhány közismert nevet emelek ki: Bölöni Farkas Sándor író, műfordító, Kovács István történész, jogász, Brassai Sámuel polihisztor, Jakab Elek történész, Kozma Ferenc pedagógus, publicista, Berde Áron egyetemi tanár, Kelemen Lajos történész, Aranyosrákosi Székely Sándor püspök, történész, író, Gál Kelemen igazgató, filozófus, László Tihamér fizikus, Balázs Ferenc író, unitárius lelkész, népőiskola szervező, Szabédi Székely László nyelvész, költő, Mikó Imre író, jogász, politikus, műfordító és Sánta Ferenc író.

A János Zsigmond Unitárius Kollégium oktatói, nevelői munkájának alapvető célja olyan értelmiségi nemzedékek formálása, akik felvállalják az egyetemes magyar értékek megőrzését és gyarapítását. A Kollégium nemzetközi kapcsolatai igazolják versenyképességét: az Európai Unió által elismert nyelvvizsgaközpont, számítógép használói-jogosítványt adó ECDL központ; az egyetlen magyar iskola Kolozs megyében, amely 2010-ben EUROSCOLA pályázatot nyert.

A fentiek szellemében a Kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégiumot, *„a tudás és élő hit iskoláját”* méltónak tartom a Magyar Örökség-díjra!

Benkő Samu

Kelemen Lajos laudációja

Az értékteremtésben és a történelmileg hitelesített értékek megőrzésében vállalt szerepe okán az erdélyi magyar közvélekedés a XX. század sok jelese között első helyre emelte Kelemen Lajost. Ha most itt csak arra emlékeztetek, hogy a Magyar Örökség Díjat 1995 óta jó néhány olyan erdélyi kiválóság kapta meg, akik Kelemen Lajost mesterüknek és példaképüknek tekintették, ezzel az életmű ki-sugárzó erejére utalok. Hadd említsem közülük az iskolateremtő nyelvészt, Szabó T. Attilát, a magyar honfoglalás kora régészeti feltárásában buzgólkodó László Gyulát, a történetkutatót és a történetírást páratlan leleménnyel egyesítő Jakó Zsigmondot, a székely falutörvények megtartó hagyományát felmutató Imreh Istvánt, a kelemenit megtartó példát tájainkon mai napig éltető levéltárost, Kiss Andrást. De a megnevezett kitüntetett személyiségek mögé jeles erdélyi magyar intézmények is szegődtek, köztük az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Kolozsvári Unitárius Kollégium is.

Tanítványok és utódok veretes írásokban emeltek emléket mesterüknek. A nagy hitelességű sorokból bőven kiemelhetnék mondatokat annak alátámasztására, hogy a bírálóbizottság jól döntött, amikor Kelemen Lajos életművét a Magyar Szellem Láthatatlan Múzeuma kincsházában elhelyezi. A kötelező rövidség okán a sok kiváló méltatás egyikét sem idézem, de nem állhatom meg, hogy a Móricz Zsigmond tolla nyomán remekbe sikerült, íróilag kimunkált¹ arcképet most itt fel ne villantsam.

Közismert, hogy az *Erdély*-trilógia írására készülő regényíró nemcsak könyvtárnyi könyvet tornyozott fel írószobájában, hanem útra kelve felkereste a történelmi helyszíneket, és személyes ismeretségbe lépett az erdélyi múlt leghitelesebb ismerőjével, Kelemen Lajossal. A trilógia második részének, *A nagy fejedelemnek* nyomdából kikerült egyik első példányát olyan dedikációval küldte Kolozsvárra, melyben megköszöni Kelemen Lajosnak a tőle hallott és a regény két első lapján megörökített látomását, melyben a kincses város nagypiaci temploma fölött égisz emelkedő torony tüneményében a fejedelem személyére szabott életprogramot fedezett fel: „...megépítem Erdélyt újonnan. Megépítem, mert ez az isteni parancsolat.”

¹ Láng Gusztáv azonosította a Móricz Zsigmond-i regényalakot a kolozsvári historikussal.

A Magyarországért Alapítvány kurátori ügy határozta,
jeles bizottságot kérnek fel arra a célra, hogy együttműködve
a Magyar Szellem Láthatatlan Múzeumát létrehozzák.

A Magyar Örökség és Európa Egyesület által
ezen szándék szellemében megerősített bizottság
2011. szeptember 17-én a Magyar Tudományos Akadémia disztermében
kinyilvánítja, hogy az arra méltó

KELEMEN LAJOS ERDÉLY MÚLTJA EMLÉKEINEK ÖRZÉSÉBEN KIFEJTETT MUNKÁSSÁGA

MAGYAR ÖRÖKSÉG.

amiről ezen oklevél bizonytságot tesz.

Kelemen Lajos
nevét az Aranykönyv őrzi.

Hámori József
elnök
Magyar Örökség díj bírálatbizottság

Némethi Magda
Hepedius Költés
Balogh István

Benkő Samu
Kőrösi László
Jenei György

A *nap árnyéka* című harmadik kötetben családi nevén Kelemen deáknak nevezve állít emléket Móricz „a magas, sovány, agárforma sápadt deáknak”, aki hadiatlasz fölé hajolva magyarázza a fejedelem követeinek a követendő útvonalukat. „A fejedelem már hat év óta mindenkinek, akit bármely irányba küldött követségbe, vagy akit eleresztett baráti útra avagy kereskedésre, keményen meghagyja, hogy amerre megy, erősen megnézzé az utakat, megírja, s mikor megijő, Kelemen deáknak pontosan elmondja, amit tanult. Kelemen deák hat esztendő óta már úgy megismerte a világot, de kivált a magyar tájakat, hogy minden zeget-zugot ismert, minden urat s annak egész életét, családját, híveit és barátait és ellenségeit úgy tudta, jobban, mint ő maga. Még azt is, hogy kinek hány gyereke legyen, s azok hogy nőnek s mire válnak. És hogy állapota hogy fordult s ma mit bír és mit tud cselekedni, jót vagy rosszat.

S Kelemen deáknak olyan feje volt, hogy abban minden megmaradott, és semmi össze nem zilálódott.”

Móricz feltehetően tapintatból a háromszéki Gelencéről származtatja regénye mellékalakját, holott a hús-vér Kelemen Lajos marosszékiek, mégpedig nagyernyeinek vallotta magát.

A Móricznál megjelenített deákról tudott a Kelemen-legendát író Bajor Andor is – kinek versét itt az imént hallottunk –, de ő már az „öreg történészt” ismerhette meg, aki édesanyjától örökölt pompás memóriájának köszönhetően mindent tudott, ami Erdélyben történt, rendszerint csupán két dolgot felejtett el, azt, hogy hol van a szemüvege, és miképpen tűnt el a lába kelt zsebórája. Az órát a felugráló kutatókkal a Farkas utcai EME-levéltárban egykori évfolyamtársammal az ősz tudós kabátzsebében együtt találtuk meg.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesületről szólva még azt jegyzem meg, hogy feleségét és egyetlen leányát korán elveszítve örökösének végrendeletileg ezt az intézményt tette. Az EME államosítása után azonban megváltoztatta végakarátát, és javai örököséként az Erdélyi Unitárius Egyházat jelölte meg, amelynek világi előljárója, azaz főgondnoka volt. Ezért kértük tisztelettel az Erdélyi Unitárius Egyház főtisztelőtű püspökét, hogy vegye át a meritett papírosra írt oklevelet, és helyezze a főtanács díszes termébe az egyháza nagyjait idéző emlékek közé.

TANULMÁNYOK

Nyárádi Zsolt – Szász Hunor

Levéltári adatok a homoródszentmártoni unitárius templom történetéhez

Bevezető

A Nagy-Homoród völgyében fekvő Homoródszentmárton község településtörténetét vizsgálva kijelenthetjük, hogy a Homoród mente korai alapítású falvai közé tartozik. A falu belterületén végzett régészeti terepbejárás tanúságai szerint kezdetei a 12. századra nyúlnak vissza. A falu első írásos említése az 1333–1334-es pápai tizedjegyzékben maradt ránk *Sancto Martino* alakban.¹ A településnév egyszersmind a középkori templom védőszentjére is utal. Az első ismert papja egy bizonyos Ábrahám volt. Az ekkor fizetett tized alapján (8, illetve 10 báni dénár) a környék legjövedelmezőbb egyházközségei közé tartozott.

Magának a középkori templomnak a történetével sokan foglalkoztak. Értékes adatokkal szolgálnak Orbán Balázs leírásai, aki még elbontása előtt vizsgálhatta a templomot.² 1884-ben Huszka József érkezik a faluba, aki a templombel-sőben feltárja a középkori falképeket, és magáról a templomról is értékes szakmai leírást nyújt.³ A templomtörténet egyik legteljesebb összefoglalása Dávid László tollából született.⁴ Ezt követően főként a templom erősítésével foglalkozott Gyöngyössy János.⁵ 2007–2011 között Sófalvi András régész végzett részletes fel-

¹ *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae Illustrantia*. Bev. Fejérpataki László. I. Budapest, 1877. 155.

² Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. 1. köt. Pest, 1868. 161–164.

³ Huszka József: *A homoródszentmártoni falképek*. Kolozsvári Közlöny, 7. 204. szám, 1833. 204.

⁴ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981. 157–167.

⁵ Gyöngyössy János: *Székelyföldi vártemplomok*. Budapest, 1995. 129–135.

méréseket a toronyban, valamint a templomot övező kerítőfalon, 2011 tavaszán pedig elkezdődtek a régészeti kutatások is, amelyek a dendrokronológiai vizsgálatokkal kiegészítve valószínűleg számos ponton fogják bővíteni a fejedelemség-kori templomerődről való ismereteinket.

Jelen tanulmány célja elsősorban nem a középkori épületek vizsgálata, noha ennek összefoglalása elkerülhetetlen, hanem a 18–19. századi átépítésekre, felújításokra vonatkozó egyházi levéltári adatok, valamint az új templom építésének történetére vonatkozó ismeretek összesítése.

Az egyházközség és a templom történetének legfontosabb és egyben kizárólagos forrásai az egyházi levéltárban őrzött iratanyagok. Ezek fotózása és tanulmányozása ifj. Szombatfalvi József helybéli lelkész támogatásával valósulhatott meg 2010 decemberében. A levéltár egy régi rendszerezési elvet követett, amely alapján 33 köteget lehetett beazonosítani. Az 1. köteg az egyházközség legrégebbi, 17–18. századból származó dokumentumait foglalja magában. A legrégebbi irat 1625-ből származik, és Radecius Bálint unitárius püspök határozatát tartalmazza a szentmártoniak és a lókodiak közti vitás kérdésekben. A forrás fontos információkat hordoz az unitárius vártemplomról, valamint először említi a falu iskoláját is. A következő jelentős dokumentum Apafi Mihály 1681-es oklevelének másolata, melyben megerősítette a Rákóczi Györgytől nyert 1636-os privilégiumot. A harmadik 17. századi irat 1693-ból származik, és két külön dokumentumot őrzött meg másolatban. Az egyik egy 1614-es határozat, melyben a Homoród vidéki unitárius egyházi életről rendelkeznek a nemesi patrónusok, a későbbi pedig egy 1693-as püspöki rendelet, melyben többek között először említik a szentmártoni kurátorokat is. Az 1. köteg ezek mellett egyéb töredék-iratokat is tartalmaz, mint például az 1780-as évek királyi, guberniumi és püspöki rendeleteit. A püspöki és parciális vizitációs, valamint a presbitériumi jegyzőkönyvek igen részletes leírásokat őriztek meg. Az előbbiből a 18–19. századra vonatkozóan három (1744–1809, 1847–1898, 1898–1916), míg az utóbbiból kettő (1846–1888, 1888–1912) áll rendelkezésre. Ezek mellett fontosak még a különböző kiadásokat és bevételeket rögzítő könyvek is. Ilyen a *Vallásos adakozások Jegyző Könyve* (1863–1898), vagy az 1847-es toronyépítésre gyűjtött adományok könyvecskéje.

A számadókönyvekből évekre lebontva rekonstruáltunk minden apróbb alakítást, felújítást. A forrásanyag gazdagságának köszönhetően nyomon követhetjük a középkori templom változásait a 17–19. században, egészen annak elbontásáig. Külön fejezetben tárgyaljuk az új templom építését, a templomerődítést, majd annak fokozatos pusztulását, illetve a templomot övező temető történetét. Ezeken kívül figyelmet szentelünk a régi templom berendezésének, kegytárgyainak bemutatására is.

A középkori templom

A falu templomának kezdeteiről egyelőre nem rendelkezünk sem írásos sem régészeti adatokkal. A forrásokban a 14. században említett templom azonban minden bizonnyal korábbi eredetre tekint vissza. Ennek a templomnak néhány faragványa ismeretes: a hengertagos töredékek két félköríves kapuzatból származnak, amelyeket Orbán Balázs is említ,⁶ ezeken kívül ismeretes egy hengertagos idomtégla is.⁷

A románkori templom északi hajófalát valamikor a 15. században falképekkel ékesítették. Ezt szerencsés módon a templom 1888-as lebontása előtt néhány évvel Huszka József tárta fel, és örökítette meg. Az északi falképek a Szent László legenda részleteit elevenítették meg: a kihallgatás; a magyarok felvonulása; részlet a harcból; a menekülő leányrabló kun; a kun lefejezése. Huszka jelentéséből kiderül, hogy alatta a Margit legenda volt felfestve tíz jelenetben. Ezek a következők voltak: követség a király előtt; Margit eljegyzése; trónon ülő király; Margit megkorbácsoltatása, kínzása; Margit és két poroszló; a király egy bálvány előtt; Margit megkorbácsolja a bálványt; olajban főzik; lefejezése; két angyal az égbe viszi lelkét; testét a sírba helyezik.⁸

A románkori templomot a 15. század végén átépítették. Hajóját megmagasították, szentélyét visszabontották, és sokszögzáródására bővítették. A gótikus átépítés formai egyezéseket mutat a székyderzsi templommal, hasonló kiképzésű a hálóboltozat, valamint a kőrácsos ablakok.⁹ A két gótikus templom mérete továbbbi azonosságot mutat. A hasonlóságban feltehetően közös mestereket kell keresnünk. A gótikus átépítésekkel áttörték a hajóban található falképeket, a hálóboltozatnak helyeztek el itt konzolokat. Az átépítést követően az új szentélyt falképekkel díszítették. Ezek közül Szent Kristóf, a Kálvária képe, a Pokol és a Mennysország jeleneteit szintén Huszka leírásaiból és akvarell-rajzaiból ismerjük.

A gótikus építkezések során a templomtól északra egy kétszintes tornyot emeltek, amely mintegy kaputornyául szolgált a templomot és temetőt övező falnak. A négyszög alaprajzú torony sarkait támpillérek erősítették, vályúzott és pálcatagos vízvetőkkel, ferde alakítású lábazattal. A torony alatti átjáró csúcsíves

⁶ Orbán B.: *i. m.* 161–162.

⁷ Dávid L.: *i. m.* 166.

⁸ Huszka József: *A Szent László legenda székyföldi falképeken*. Archeológiai Értesítő 1885. 213.

⁹ Dávid L.: *i. m.* 166.

nyílású dongaboltozattal volt fedve. A délkeleti falból lehetett egy kőlépcsőn a felsőbb szintekre jutni. Feltehetően az eredeti bejárat nem innen nyílhatott, hanem a belső udvaron a védelmi rendszerrel összekötött folyosóról, legalábbis erre utal a déli falban ma is látható nyílás.

A középkori templomot több, igen részletes egyházi vizitációs jegyzőkönyv is megörökíti. 1715-ben a templom már cseréppel fedett, tornya zsindelyezett.¹⁰ Legrészletesebben mégis az 1789-es egyházlátogatáskor készített jegyzőkönyv számol be a templomról. A 13 pillérrel erősített épületbe az egyik bejárat a nyugati oldalról nyílt, a másik a déli oldal középső részén. Mindkettő fasarkú, vaszáras ajtó volt. Ekkorra már a gótikus ablakokból hármat fakeretű nagy üvegtáblás ablakra cseréltek át. A templom padlózata ekkor „igen díszesen” kirakott téglapadló volt.¹¹

A középkori templomban történő 17–19. századi átalakítások, felújítások jól nyomon követhetők az egyházközségi levéltári forrásokban.

Az északi oldalon 1613-ban emeltek egy négyszögű kő prédikáló széket, amely elé egy pulpitust raktak, erre helyezték rá az éneklőkönyveket. A templom nyugati végében található karzat az 1661-es török pusztítás nyomait őrizte. Az 1664-ben keletkezett felirat egyben megemlékezik a felújításért felelős Szakács György nevéről is. Egy másik felirat a karzatot díszítő hat festett, virágokkal díszített tábla készítőjét, Muzsnai Györgyöt említi. Noha a Kemény János és Apafi Mihály közti harcok során az Ali, temesvári pasával szövetséges tatárok komoly pusztításokat vittek végbe a templomban, annak szerkezetét az 1664-ben elvégzett felújítások nem módosították lényegesen. Feltehetően az 1661-es támadás során elpusztultak a templom harangjai is, amelyek helyébe 1666-ban a patrónus Bíró Baltázár adományából újakat rendeltek meg Brassóból. A nagyobbik harang napjainkban is látható.

Az egyházi vizitációs jegyzőkönyvekből, valamint a számadási könyvekből származnak a 18. század közepe tájára vonatkozó adataink a templom állapotáról, valamint az elvégzett javításokról, újításokról. 1756-ban kicserélték a templom kulcsait. 1762-ben egy Lókodi Tamás nevű mesternek a templomon végzett munkáért 1 mérő búzát fizettek. 1764-ben a harangokhoz vásároltak új kötelet 27 dénárért. 1775-ben munkálatok folytak a tornyon és a tetőzeten. Ehhez vásá-

¹⁰ Kelemen Lajos: *Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki vizsgálati jegyzőkönyveinkben 1789-ig*. Keresztény Magvető, 1922. 54. évf., 168.

¹¹ Az 1788 és 1789 években Torda-Aranyos, Keresztúr és Udvarhely körökben Lázár István püspök által tett Generális Visitatio Jegyző Könyve. Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, 545. (továbbiakban Unit. Püsp. Viz).

roltak 3 köből zabért 100 szál deszkát és 200 lécszeget. A templomot is kimeszelték ekkor, ezért 2 magyar forintot fizettek. 1782-ből az egyik pillér újravakolásáról olvasunk. 1783-ban a torony újraszindelyezésére került sor, amiért az ácsnak 40 magyar forintot fizettek. 1787-ben a templom tornácára és újabb kétezer zsindelyre 3 forint 60 dénárt költöttek. Az 1787. december 4-i vizitáció értékelése szerint a parókia és a cinterem körüli kerítések „*egéssz ruinában vagynak*”, ezért elrendelték, hogy a kerítéseket osszák fel tizedekre, és minden tizedért egy-egy gondviselő feleljen. Mindenki a maga tizedét volt köteles karban tartani. Ha a vizitáció valamelyik kerítés-tizedet gondozatlannak találta, annak felelősét büntette. A tizedes gondviselőket a kurátor ellenőrizte. 1794-ben Cseke Mihály ácsmester a tornyon végzett különféle munkálatokat. Ehhez vásároltak 147 szál deszkát 5 magyar forint 84 dénárért, vasszeget pedig 1 magyar forint 56 dénárért.¹² 1810-ben Deák András kurátor „*egy oltárt vagyis pulpitu*st” készíttetett saját pénzén az eklézsia számára.¹³ 1812-ben kijavíttatták a templomi padokat, amihez 10 szál deszkára 2 magyar forint 40 dénárt költöttek, 36 szál lécert pedig 1 magyar forintot.¹⁴ 1813-ban újrafödtek a tornyot és a templom két tornácát, ehhez 14 000 zsindelyt vásároltak 38 magyar forint 76 dénárért, 8000 zsindelyszegre 17 magyar forint 40 dénárt adtak, a munkálatokat végző két mesternek pedig 30 magyar forintot fizettek.¹⁵ 1817-ben a vizitáció meghagyta, hogy a három megrongálódott kőlábat javítsák ki.¹⁶ A következő évben kijavították a templom padlóját is, erre 40 szál deszkaért 7 magyar forint 20 dénárt költöttek, ugyanekkor javításokat végeztek a tetőn is, és kicserélték a templom tetején lévő bádog gombot.¹⁷ Az 1820-as években nagyszabású felújításon esett át a templom. Ekkor 90 magyar forintot fizettek a mesterembereknek. Ebben az évben újra is födtek a templomot, és egy kő tornácot építettek, sok helyen kimeszelték, és új székeket készíttettek, valamint feltöltötték a templom járósíntjét.¹⁸ 1822-ben az abásfalvi harangra adakozott az eklézsia 48 dénárt, valamint kijavították a torony padlását és a templom ablakait.¹⁹ 1823-ban új templomi székeket csináltat-

¹² H. Sz. Mártoni Unit. *Ecclesianak Libellusa 1744–1812*. Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközségi levéltár, az illető évek bejegyzései (továbbiakban HUEkL 2. köteg).

¹³ Az Homorod Szent Mártoni Unitária Ecclesia Protocolluma mely készíttetett Déák András curátorságában Springer Josef által 1809–1846. 7. (továbbiakban HUEkL 3. köteg).

¹⁴ Uo., 19.

¹⁵ Uo., 24.

¹⁶ Uo., 41.

¹⁷ Uo., 46.

¹⁸ Uo., 51.

¹⁹ Uo., 55.

tak, és felújították a karzatot. Ebben az esztendőben a vizitáció újra romos állapotban találta a kerítéseket.²⁰ 1824-ben kijavították a „várkaput” is, melyre 3 magyar forint 60 dénárt költöttek.²¹ Ugyancsak ebben az évben a vizitáció meghagyta, hogy a templom hátulsó fala mellől a földet hordják el, és a víztől a kőfalat óvják meg.²² 1826-ban a fatornácot kőre cserélték, valamint új szószerket és szószerkoronát építettek. A díszes és finom kivitelezésű koronát, melyet a szentmártoni egyház patrónusa, Bíró József saját pénzén készíttetett 1827-ben, részletesen le is írja a vizitáció. A koronán a következő felirat olvasható ma is: „Ezzen Coronát Tsináltatta Meltosagos Biro Joseff Úr feleségével Metgs Biro Klára asszonnyal Anno 1827”. Az alsó részén pedig: „Kialts teljes torokkal meg ne Szünnyel mint a Trombita emeld fel a te Szodot es mond meg az én nepemnek az ok bünököt és Jakobnak Házának azok joságokat Esa. 85 v.r. Elébb ismét ez olvas-tatik: Te pedig oh Istennek Embere kövessed az Igazságot az Isteni Szolgálatot, a hitet a Szeretet, a bekességet türest és szelidséget Tim. 6.11. A belső karimáján: „Fecit Michael Liehn 1821.” Az új karzatot is részletesen leírja a jegyzőkönyv: „A Templom napkeleti végiben egy veres párkanyozatu négy nagyobb s négy kisebb bokkrétával ekesített kék festékes deszkazatu kar allittatott ujjbol mellynek közepén ez az irás olvastatik: Az Egyetlen-egy Istennek Ditsösségére, a Jezus Krisztusnak tisztességére e Sz. Hajlékot régi romlásaiból ki ujjította, s ezen Kart építte a H. Sz. Mártoni Unitaria Sz. Ecclesia a maga költségével D. P. Curatorságában 1823- a rajta közebben áll az Éneklésre hasznalt könyv tarto Sárga s veres parkanyozatu kék pulpitus, Szamtarto aranyozott és Ezüstözött tetejü táblátskával edgyütt”²³. A gazdag feljegyzésből láthatjuk, hogy az egyházközség komoly befektetéssel jelentős felújításokat végzett, illetve a Bíró család támogatásával a templom belső tere is megszépült. Az új szószerkarzata azonban csak 1832-ben készült el, Gábor Ferenc és felesége, Deák Mária költségén.²⁴ 1835-ben a templom padlójára 1 magyar forint 24 dénár értékben vásároltak téglát, és új hombárt készíttetek 18 magyar forintért.²⁵ 1839-ben új orgonát vásároltak Mátisfalváról, az alkatrészeket pedig Brassóból szállították haza. Ennek költsége 14 magyar forint 40 dénár volt, a megrendeléskor utazásra költöttek 4 magyar forint 82 dénárt, a hazahozatalra pedig 4 magyar forint 18 dénárt, az orgonakészítő mesternek pedig 78 magyar

²⁰ Uo., 57.

²¹ Uo., 63.

²² Uo., 64.

²³ Uo., 72–73.

²⁴ Uo., 109.

²⁵ Uo., 118.

forintot fizettek.²⁶ 1840-ben megjavították az orgonakart 4 magyar forint 78 dénárért.

A húszas évek javításai nem voltak időtállóak, ugyanis a negyvenes évekre a templom és a torony állapota látványosan megromlott. 1845-ben a vizitáció büntetés terhe alatt meghagyta a torony újrafödését. Födés előtt a toronyra egy újabb szintet emeltek. Cigányokat fogadtak fel téglát vetni 2 magyar forint 44 dénárért, a cserefa anyagot Újfaluból, a meszet Almásról szereztek be.²⁷ 1847-ben merült fel először a vizitáció során, hogy a templomot teljesen újjá kellene építeni. Az adománygyűjtésre kéregető levelet is kértek az Egyházi Képviselő Tanácstól. Azonban egyelőre csak felújító munkálatokra futotta az egyházközségi pénztárból. Ebben az évben a torony szarvazatára elköltöttek 6 magyar forint 70 dénárt, az orgona „megigazítására” pedig 85 magyar forintot. A romladozott állapotú templomot megvizsgáltatták egy mérnökkel, akinek 14 magyar forint 40 dénárt fizettek. Kicserélték a harangok feletti fedődeszkákat, és megigazították a templom tornácát.²⁸ A torony javításához szükséges mészkövet és annak kiegészítéséhez szükséges faanyagot kötelesek voltak az arra megbízott hívek fejadag alapján leszállítani,²⁹ ugyanakkor az állványozásnak való 5 öl fát is kötelesek voltak leszállítani 19 nap alatt mindazok, akik arra megbízottak, ellenkező esetben büntetésre számíthattak.³⁰ A toronyhoz szükséges cserefák hazaszállítására a gondnoknak kellett kijelölnie valakit. Ha az illető nem engedelmeskedett a kurátori felszólításnak, akkor az illető költségén kellett szekerst fogadni.³¹ Az állványozáshoz szükséges 200 deszkát a fogattal rendelkező hívek kellett biztosítsák, és mindenki köteles volt leszállítani a rá eső részt.³² A torony újjáépítéséhez csere- és fenyőfára volt szükség. A presbitérium sürgette az ácsmester mihamarabbi Szentmártonba jövetelét, hogy megszabhassa a szükséges famennyiséget.³³ 1847 decemberében a gyülekezet „kéregetési engedély levelet” kapott a templomjavításra szükséges pénz összegyűjtésére, valamint kinevezték és feleskették a kéregetést végző személyeket.³⁴ Az engedélyt legfelsőbb szintről, a Guberniumtól kapta

²⁶ Uo., számozatlan.

²⁷ Uo., számozatlan.

²⁸ Megyei számadás jegyzőkönyv 1847–1897. számozatlan. (Továbbiakban HUEkL 4. köteg.)

²⁹ Megyei Tanács jegyző könyv 1846–1888. 2. (Továbbiakban HUEkL 11. köteg.)

³⁰ Uo., 4.

³¹ Uo., 4–5.

³² Uo., 5.

³³ Uo., 11.

³⁴ Uo., 10–11.

a gyülekezet az 1848-as esztendőre.³⁵ A következő évben meg is indult az alalmaznagyűjtés. Minden meglátogatott településen a hivatalos szervek a guberniumi levél hátán tüntették fel a kéregetés engedélyezését. A kéregetés időtartama településenként változott 24 óra és négy nap között. Ezekből a bejegyzésekből és a fennmaradt kéregetési jegyzőkönyvből tudjuk, hogy merre fordultak meg a szentmártoni küldöttek. Bejárták Szászmagyaróst, Berethalmot, Fogarast, Sepsiszentgyörgyöt, Csernátont, Marosvásárhelyt, március 15-én Székelyudvarhelyen kéregettek, voltak Csík- és Gyergyó-vidéken stb. Emellett még a 6., 9. és 10. határőr század körében is megfordultak.³⁶ 1848 májusában határoztak a torony szarvazatának alakjáról. A szarvazat magassága: 8 német öl, a gomb szárától számítva 3 öl, bádoggal fedve, majd egy párkány következett, ami alatt zsindeccel lett fedve a torony. A gomb szára 1 német öl magas lett, a gomb 1 sing, a csillaggal együtt pedig 5 sing.³⁷ 1849-ben a toronyépítésre a mesternek 138 magyar forint 50 dénárt fizettek, pálinkára és szalonnára 13 magyar forint 50 dénár kelt el, kovácsmunkákra pedig 8 magyar forint, a torony gombjára az előleg 15 magyar forint 36 dénárba került, a torony gombjáért 61 magyar forint 80 dénárt fizettek, egy nagy csigakötél veréséért 30 magyar forintot, ennek hazahozatalára 1 magyar forintot, 9 szál csereféért pedig 11 magyar forint 88 dénárt fizettek. Az árbocfa hazahozatala 2 magyar forintba került, vasért 30 magyar forint 44 dénárt adtak, a téglavetőknek 12 ezer tégláért 22 magyar forint 8 dénárt fizettek, 350 kiló vasért pedig 60 magyar forint 72 dénárt. Emellett kifizették a kovácsot 29 magyar forint 60 dénárral, a toronyépítés gondnokát pedig 18 magyar forinttal. Egyéb kiadásokra (ital, ennivaló stb.) 65 magyar forint 29 dénárt fizettek, a toronymester kocsmái költségei pedig 8 magyar forint 80 dénárba kerültek.³⁸

Ebben az évben még számos kiadása volt az egyházközségnek. A feljegyzésekből úgy tűnik, a polgárháború és a különböző hadjáratok ellenére az építkezés nagy lendülettel folyt 1849-ben. Már ebben az évben tető alá is került a felújított torony.³⁹ Az építkezést vezető mester bérét csak részletekben tudták fizetni. Ebben az évben 96 magyar forint 12 dénárt fizettek ki neki. 1850-ben az utolsó si-

³⁵ HUEKL 1. köteg, 7. irat.

³⁶ Uo.

³⁷ HUEKL 11. köteg, 12.

³⁸ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

³⁹ Érdekes módon a toronymagasítás évszámaként mind Gyöngyössy Jánosnál (Gyöngyössy 1995, 131.), mind Dávid Lászlónál (Dávid 1981, 164.) tévesen az 1861-es évszám szerepel. A számadókönyvek tanúságai szerint ebben az esztendőben semmiféle munkálat nem zajlott a tornyon. A kiadások tételei annak építését az 1848–1850 közötti évekre teszik.

mításokat végeztek a tornyon. Elkészítették az új lépcsőt, lefestették a tornyot a Brassóból és Kőhalomból 200 forintért hozott festékkel, elhordták az állásokat és az építkezés hulladékait, illetve az építőmesternek még 83 forintot fizettek. Az új torony 3 öllel lett magasabb a réginél, tetőzetének zsindegyfedelét pedig zöldre festették.⁴⁰

Az új templom építése

Amint azt már a fentiekben említettük, a templom teljes újjáépítésének gondolata 1847-ben merült fel először. Ekkor egy mérnököt hívtak a helyszínre, aki szintén az új építkezés mellett tette le a voksát. Ekkor azonban az építkezések elnapolódtak, csupán a tornyot magosították meg és földték újra.

Az ötvenes évek elejére a templom állapota tovább romlott. Azonban még ekkor is csupán a renoválás mellett döntöttek. 1851-ben egy új ablakkal látták el az épületet. 1853-ban a templom renoválására szükséges mészt 6 magyar forintot fizettek. 1854-ben újabb javításokról olvashatunk. Mihály András mesternek a templomjavításért 49 magyar forintot fizettek, az új ablakok berakása pedig 14 magyar forint 50 dénárba került. 1856-ban az orgonát kellett javítani. A költségek egy részét adományokból fedezték. E célra 42 egyháztagtól 75 magyar forint gyűlt be. A javítást a lókodi orgonamester, Balázs Mózes végezte el 225 magyar forintért. 1859-ben újrangolták az orgonát, amiért 10 magyar forintot fizettek.⁴¹ Rövidesen az orgonasípok is meghibásodtak, így ismét a lókodi mestert kérték fel a javítások elvégzésére, illetve a hangszer újrafestésére. A szerződés értelmében az egyházközség 10 forintot fizetett a munkálatokért.⁴² 1863-ban a vizitáció szomorúan nyugtázta a templom tornácán, kőfalán és boltívein keletkezett nagy repedéseket, amelyeket a sok százados terhelésnek, a száraz időnek és a „nemrégiben érzett földingásnak” tulajdonítottak. A szakértő mihamarabbi kihívását javasolták. Ebben az esztendőben a javítások költségeinek fedezése céljából létrehoztak egy gabona alapot, amelynek nyilvántartásával Simén Istvánt bízták meg.

Az 1880-as évekre a középkori templom állapota egyre tarthatatlanabbá vált. A gyakori, de nem épp minőségi felújítások se jelentettek hosszú távú megoldást. Az egyházközség új templom építését látta szükségesnek. Sajnos, ez a régi, középkori eredetű templom lebontásával járt. A korszak emberének felelőt-

⁴⁰ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁴¹ Uo.

⁴² HUEKL 11. köteg, 46.

lensége a műemlékvédelem hiányát kihasználva elpusztított egy középkori építészeti emléket, amely vakolata alatt értékes és viszonylag épen maradt freskósorozatot őrzött. Szerencsére azonban budapesti művészettörténészek, 1883-ban, állami segítséget kérve, lebontották a vakolatot, és lerajzolták a még fennmaradt freskótöredékeket. A vizsgálószek, nem fogva fel a középkori freskók jelentőségét, arról panaszkodott, hogy az állam nem hajlandó megtéríteni a vakolat helyreállítási költségeit: *„sajnálattal vesz tudomást vizsgáló szek arról, hogy felsőbb polgári hatóság kényszer intézkedésére a templom belsejének vakolatja azalatt létező freskó képek lemásolása végett lebontatott s most a magas kormány annak helyreállítása költségét se hajlandó megtéríteni.”*⁴³

Mielőtt az egyházközség az új templom építkezésébe belekezdett volna, 1885-ben az omladozó, régi templomot az udvarhelyi törvényszék építészével megvizsgáltatták,⁴⁴ és olyan rossz állapotban találták, hogy a következő évben a megyei közigazgatási szervek bezáratták. A presbitériumnak az alispánhoz kellett folyamodnia a megnyitási engedélyért. Ugyanakkor elhatározták a kéregetés megindítását, valamint az új templom tervének elkészítését.⁴⁵ Ebben az évben a szentmártoni gyülekezet az unitárius egyházi főtanácstól 100 forintot kapott templomépítési célra. Az adományt csak az építkezésre használhattak fel, ezért a munkálatok elkezdéséig az udvarhelyi takarékpénztárban volt letétben.⁴⁶ Szintén adományként kaptak a közbirtokosságtól 37 szálfat a templomépítésre.⁴⁷ 1887 márciusában az egyházközség négy hónapra szóló kéregetési engedélyt kapott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól. A presbitérium két személyt, Silló Dénest és Bartók Józsefet jelölte ki a kéregetési körútra, akik maguk mellé vehettek egy-egy segítőtársat. Az adományokat pontosan rögzítették egy jegyzőkönyvbe, majd hetenként posta útján hazaküldték a felgyűlt összeget. Az adománygyűjtő út irányait a presbitérium határozta meg. A végösszeg negyede az adománygyűjtőké lett, amibe útiköltségüket is beleszámolták.⁴⁸ Ebben az esztendőben hozzálattak ez építkezés előkészületeihez. Kihozták az orgonát a templomból, megásatták a meszesgödrt, amihez Keményfalváról hoztak meszet. Adományba kaptak 133 véka gabonát, majd eladva a magtár gabonáját 332 forint 74 krajcárra tettek szert. A templomépítési alapban 169 véka gabona állt, vala-

⁴³ Uo.

⁴⁴ HUEkL 11. köteg, 163–164.

⁴⁵ Uo., 165.

⁴⁶ Uo., 165–166.

⁴⁷ Uo., 167.

⁴⁸ Uo., 168–169.

mint 2971 forint 26 krajcár. Kéregetésekből összegyűjtöttek 1216 forint 56 krajcárt, a homoródi járásból 133 véka gabona gyűlt össze, 86 forint 45 krajcár értékben. Az építkezések kezdetekor a felsorolt összegek mellett a pénztárban még 1140 forint 61 krajcár volt. A hozzávetőlegesen 6000 forintra becsült építkezési költségnek mintegy a fele állt ekkor az eklésia rendelkezésére.⁴⁹

1888-ban kezdődött el az építkezés. Mivel a templomépítésre szánt összeg nem volt elégséges, a presbitérium elrendelte, hogy az unitárius családoktól a gondnok az év májusáig szedjen be kötelező anyagi hozzájárulást. A fogattal rendelkezőktől 1 forintot, a „gyalogszeresektől” 50 krajcárt. Amennyiben valaki vonakodott befizetni a kirótt összeget, a gondnoknak jogában állt törvényes úton behajtani azt.⁵⁰ A későbbi feljegyzésekből azonban kiderül, hogy ennek az összegnek a behajtása végül elmaradt.⁵¹

A presbitérium 553 véka meszet vásárolt a falubeliektől 83 forint 25 krajcárért.⁵² Ebben az évben a kőfalakat már a kellő magasságig rakták, de az idő előrehaladása miatt nem sikerült elkezdni a tetőzeti munkálatokat. Az első év építkezései teljesen kimerítették a pénztárat, így újabb külső támogatásra szorultak. Érdekességnek számít, hogy maga az uralkodó, I. Ferenc József is támogatta száz forinttal az építkezést. A püspökségtől 50 forint érkezett. Egyéb fontosabb építkezési kiadások 1888-ban a következők voltak: tégláért 73 forint, faragott kövekért 118 forint 24 krajcár, mészsért 210 forint, stakaturfák faragása 21 forint, az építész fizetése 181 forint.⁵³ Az egyházközség minden lehetőséget megragadott a pénzszerzésre. Még a régi templom lebontása után megmaradt hasznavehetetlen, tűzre való faanyagot is elárverezték 6 forint 64 krajcárért.⁵⁴ Az egyházközség összes gabonáját eladták Székelyudvarhelyen, és a pénzt teljesen a templomépítésre fordították.

1889-ben az építkezés akadozott, ugyanis az egyház fáját nem hozták meg időben a havasokból. A presbitérium a híveket büntetés terhe mellett kötelezte a faanyag leszállítására, ugyanakkor felszólította az egyházi pénzzel tartozókat, hogy rövid időn belül törlesszék adósságaikat, ellenkező esetben feljelentést tesz a hatóságoknál. Ebben az évben beszerezték a templomi padokhoz szükséges

⁴⁹ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁵⁰ HUEKL 11. köteg, 176–177.

⁵¹ *A Sz. Márton Unitár Ecclesia határozati jegyzőkönyve 1888–1912.* számozatlan. (Továbbiakban HUEKL 12. köteg.)

⁵² HUEKL 11. köteg, 180.

⁵³ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁵⁴ HUEKL 12. köteg, számozatlan.

deszkát Csíkszeredából.⁵⁵ Az építkezések folytatásához 1800 forint kölcsönt vettek fel 8 százalékos kamatra, eladták a maradék deszkát, ebből nyertek 30 forint 96 krajcárt, illetve pénzzé tették még a maradék gabonát is, így összesen 3123 forint 42 krajcár összeg gyűlt össze. Csíkszeredából nagyobb mennyiségű deszkát vásároltak 479 forint 24 krajcárért, az ablakokhoz való kőpárkányért a kőfaragóknak 12 forintot fizettek, fát hozattak a havasból, mészből 172 forint 43 krajcárt adtak, léccért 50 forintot, tégláért 142 forint 67 krajcárt, drót, vas, szeg és cement pedig összesen 102 forint 13 krajcárba került. Mindezek mellett még szükségessé vált az orgona és a szószékkorona felújítása is, ami összesen 40 forint 15 krajcárba került. A mérnöknek 12 forint 11 krajcárt fizettek, az építőmesternek pedig 1837 forintot. A számos kiadás és munkálat mellett még a fontosabbak közé tartozott a templom ablakainak megnagyobbítása, újabb mennyiség mész beszerzése, két gomb a tetőre, öntött rács a templomi karra stb. Mindezek után a pénztárban 26 forint és 24 krajcár készpénz maradt.⁵⁶

Az 1889-es építkezések miatt az egyházközség pénztára teljesen kiürült, azonban a munkálatokat nem szerették volna félbeszakítani, ezért a presbitérium kezesség mellett 1000 forint kölcsönt vett fel az erzsébetvárosi Fark Kristóftól évi 8%-os kamatra.⁵⁷ A felvett összeg azonban nem bizonyult elegendőnek, ugyanis már a következő hónapban újabb, 800 forintos kölcsön felvételére szorult rá a presbitérium, ugyancsak az említett személytől, szintén 8%-os évi kamatra. Az év végére befejeződtek az új templom körüli munkálatok. Draskóczi Jenő udvarhelyi mérnök fölülvizsgálta a templomot, és mindent rendben talált. Az első istentiszteletet az év december 22-én tartották meg. A templomszentelésre azonban, az anyagi gondok miatt, csak két évvel később, 1892. július 10-én kerülhetett sor. 1890-ben a presbitérium számba vette mindazokat, akik közmunkával elmaradtak, és tartozásuk pénzbeli megtérítésére szólította fel őket.⁵⁸ Ebben az évben Tóth Ferencné 50 forintos adományából a bejárat fölé egy „bábérkoszorút” készítettek. Ekkor újrameszelték a tornyot is, amely 120 forintba került, amelyből 82 forintot adományból fedeztek.⁵⁹ 1892-ben megjavították az „úriasszonyok” székeit 60 forintért, amelyet a Dombi család vállalt magára.⁶⁰

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁵⁷ HUEKL 12. köteg, számozatlan.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁶⁰ HUEKL 12. köteg, számozatlan.

1893-ban egy újabb ajtót szerettek volna vágatni a templom északi falába. E munkára is a templom építtetőjét, Nágó Istvánt fogadták fel.⁶¹

Az elvégzett munkálatok szakszerűtlenségére utal, hogy 1897-ben a templomi padok rothadásnak indultak, ezért 60 forint költség fejében kicserélték őket.⁶² Két esztendővel később már magán az épülettesten kellett komolyabb beavatkozásokat végezni. Ekkor a keletkezett repedéseket és a tetőzetet kellett javítani, amiért 55 forintot fizettek a mesterembernek amellet, hogy a szükséges anyagokat az egyház biztosította.⁶³ Ebben az esztendőben 58 forintért újra is meszelték a templomot.⁶⁴

A templom mint erőd

A székelyföldi vártemplomoknak a védelmi szerep mellett rendeltetése volt a lakosság értékes javainak megőrzése is. Udvarhelyszéken feltehetően szász hatásra két vártemplom épült, az egyik, a székelyderzsi, ma is megcsodálható, míg párja, a szentmártoni, mára szinte teljesen elpusztult.

A középkori templom első erődítése a gótikus építkezések során készített lőrészekkel ellátott kaputoronyhoz egy kőből készített kerítőfallal csatlakozhatott, amely a templomot és a temetőt is kerítette, veszély esetén mintegy védelmet szolgáltatva az anyaegyház és leányegyházak tagjai számára.

A levéltári források szerint ennek az erődítésnek a tovább fejlesztésére került sor a 17. század első felében. Az erődítés átépítésére 1613-ban, a Báthory Gábor táborában tartózkodó szentmártoni férfiak távollétében, a Székelyföldön portyázó tatárok dúlásai szolgáltatottak okot. Az építkezéseket Bethlen Gábor uralkodása alatt kezdték meg. A fejedelem az építkezések költségéhez hozzájárulva a környékbeli sóbányák jövedelmét a várfal építésére adományozta.

I. Rákóczi György 1636. július 24-én adott oklevelében megerősítette a Bethlen Gábor által adott kiváltságlevelet. Eszerint a szentmártoniak ötfős állandó puskás őrséget tarthattak fenn a várban, egy lófő kapitány parancsnoksága alatt. Az őrség háború esetében nem volt köteles táborba szállni, hanem hátra maradhatott a vár és a falubeliek oltalmára. Emellett mentesek voltak mindenfé-

⁶¹ Uo.

⁶² HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁶³ HUEKL 12. köteg, számozatlan.

⁶⁴ *A homoródszentmártoni unitárius egyházközség esperesi vizsgálószerkesztői jegyzőkönyve 1898–1916, számozatlan. (Továbbiakban HUEKL 5. köteg.)*

le adótól és földesúri tehertől.⁶⁵ Ezt a kiváltságot II. Rákóczi György, majd 1681. június 14-én I. Apafi Mihály is megerősítette.⁶⁶

Az építkezések nem mentek zökkenőmentesen az anyaegyház és a leányegyházak között kialakult feszültség miatt. Abásfalva, Lókod, Kénos, Gyepes és Keményfalva lakói nem voltak hajlandók részt venni az építkezésekben, csupán az őseik által épített részek helyreállításából és megóvásából kívánták kivenni a részüket. Az anyaegyház az engedetlenségre azzal válaszolt, hogy veszély esetén eltiltotta a filiákat az erősség használatától. A leányegyházak erre megtiltották, hogy az ő temetőrészükön istállókat vagy házakat emeljenek. A szentmártoniak ugyanakkor át szeretnék volna helyezni az iskola épületét is a torony mellől, félve, hogy az ellenség netalán az épületből feljuthat a toronyba. A torony ajtaját befalazták volna, s egy új kaput szerettek volna vágni a leánygyülekezetekre eső részen, amit azok elutasítottak. A vitára Radecius Bálint püspök rendelkezése tett pontot. A határozat szerint a torony alatti kaput befalazhatják a szentmártoniak, és vághatnak egy újat a leányegyházak tulajdonába eső falon. Ha a szükség úgy hozza, azok oda be is menekülhetnek javaikkal együtt. Ezt a bejáratot a temetőkert keleti felében meg is nyitották.⁶⁷ Arra vonatkozóan, hogy végül a torony bejáratát elfalazták volna, nem rendelkezünk adatokkal. Az viszont bizonyos, hogy az iskolát nem költöztették át, hiszen az még 1827-ben is a „*torony piatczán*” volt.⁶⁸

A 17. századi építkezések során hat tornyot, a források szerint bástyát emeltek. A falakat lőrésekkel és a használatukhoz szükséges védelmi folyosókkal látták el. A belső udvaron, a falak mellett tároló házakat építettek, ahová veszély esetén nemcsak a lakosok menekülhettek be, hanem vagyonukat is bemenekíthették. Az erődítést részletesebben megismerhetjük Orbán Balázs leírásából. A falakhoz csatlakozó tornyok közül egy ötszögű, a többi pedig négyzetes alaprajzú volt. Ezek kétszintes lőrésekkel voltak ellátva.⁶⁹

Az új védelmi rendszer mégsem töltötte be a hozzá fűzött reményeket. 1661-ben a tatár segédcsapatok, feltehetően a vitatott új keleti bejáraton bejutva pré-

⁶⁵ *Székely Oklevéltár*, régi sorozat I–VIII. Szerk.: Szabó K., Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1897. 135–138.

⁶⁶ HUEkL 1. köteg, 3. irat.

⁶⁷ Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, ford. Márkos Albert, a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 4/2.) Kolozsvár, 2009, 439–440.

⁶⁸ HUEkL 3. köteg, 73–74.

⁶⁹ Orbán B.: *i. m.* I. 162.

dálják fel a templomot. Ekkor pusztulnak el a templom harangjai is. A következő támadásra Thököly győztes zernyesti csatája után, 1690-ben került sor, amikor tatár és török segédhadak dúlták Erdélyt és a székelységet. Ekkor, a tatárok elleni önvédelmi harcban esett el a patrónus Bíró család ifjú sarja, a huszonhárom éves Bíró Gábor, aki többedmagával próbálta védelmezni a falut a tatárokkal szemben. Holttestét a templomban helyezték örök nyugalomra, a sírhelye fölötti emlékszászló még a 19. század közepén is látható volt.⁷⁰

Minden bizonnyal ebben a támadásban a védelmi rendszer súlyos károkat szenvedett, amelyek közül számosat már nem javítottak ki. A bástyák közül néhányat időnként javígtattak, azonban a 18. század közepétől gazdag forrásanyaggal adatolt levéltári forrásokban csak ritkán olvashatunk magának a védelmi rendszer elemeinek a javításáról. Ez alól kivételt képezett a kerítőfal. Annak megóvására a 18–19. századokban is nagy figyelmet szenteltek.

1757-ben az egyik bástyán végeztek kisebb felújítást, ekkor egy sing vasra 48 dénárt, más anyagokra 2 magyar forint 36 dénárt, munkadíjra 2 magyar forint 84 dénárt költöttek.⁷¹

A javítási munkálatok elmaradozása végzetes pusztulást eredményezett. A század végére már az egész rendszer romossá vált. Az 1789-es vizitáció leírásai-ból pontosan megismerhetjük az uralkodó állapotokat: *„a temető körös körül kerítettik ezen fundus romladozásban lévő magas kő Castéllyal, mely körül vagynak szintén pusztuló s omlofélben levő 6 bástyák is, hárma jobbatska hárma pedig igen megromladozott állapottyában. [...] A Kastélynak helyen helyen megvagynak a rongyos sendellyes árnyékokis, két bástyán is rongyos sendellyezéssel és az ajtó mellyekis helyen helyen meg vagynak.”*⁷²

A leírások szerint tehát ekkorra már elpusztultak a védőfolyosók, a bástyák közül is már csak kettőn van megrongálódott zsindely, három pedig már nagyon romossá vált.

A következő század elején sem történtek komolyabb javítások. 1826-ban ugyan elköltöttek 11 magyar forint 60 dénárt, és kőműveseket is fogadtak, akiknek 9 magyar forint összeget fizettek,⁷³ de ezek csak a legsürgősebb beavatkozások voltak. Ez kiderül a következő évi vizitációs feljegyzésekből: *„A mult G. Visitacio Protocollatiojanak első számja alatt leirt Templomot körülvevő Kastélyon az változtatás esett, hogy romladozott falain a rések a megye által köz erővel költ-*

⁷⁰ HUEKL 3. köteg, 59–60.

⁷¹ HUEKL 2. köteg, számozatlan.

⁷² Unit. Püsp. Viz. 545.

⁷³ HUEKL 3. köteg, 69.

séggel emelt falak helyre hozattattak.”⁷⁴ Ugyanebből a vizitációs leírásból megtudjuk, hogy a keleti oldalon levő bástya még olyan állapotban van, hogy érdekesnek látják odaköltöztetni a tanítói házat és az iskolát:

„megvizsgáltatott a Várnak azon Bástyája a mely a mesteri telek felől áll, és úgy találja a Visitatio, hogy kevesebb költséggel állandobb mesteri Lakházat és Classist lehetne abból készíteni mintha a mostanit elhánynának és helyébe ujjat építenének.”⁷⁵ A javaslatnak azonban nem lett foganatja, így új helyre építettek iskolát.

A bástyák megmentésére és hasznosítására még egy utolsó esély kínálkozott 1850-ben amikor a vizitáció felveti azok raktárrá alakítását: „A vár kerítés [...] régiségében áll fenn, tsak egy helyt látszik omladozásra indult nyílása minek kiujjítása a vár régiségi érdekénél fogva szükségeltetik annyival inkább, hogy azon vár kerítés cél szerűen alakithato lenne bátorságos raktárrá Bástyák kijavításával kamarák alkotásával is az által a megyének ujj jövedelem forrása nyílnék fel, mű s a megyének figyelmibe ajánlatik.”⁷⁶ Ennek a felhívásnak sem lett foganatja, hiszen a következő évek számadáskönyveiből sem a kiadások, sem a bevételek listáiban nem találunk erre további adatokat.

A bástyák tehát, lassan de biztosan, funkció nélkül tovább pusztultak. A kerítőfalra azonban továbbra is vigyáztak. 1853-ban a presbitérium új harangozót fogadott, feladatköre a harangozás mellett kiterjedt a várfal és a temetőkert karbantartására, illetve felügyeletére. A harangozónak kellett megakadályoznia a rongálásokat, illetve elfogni a rongálókat. Egy 1854-es bejegyzésből kiderül, hogy a kártevőket 1 pengőre büntették.⁷⁷ A várfal javításához önkéntesen hozzájáruló nem unitárius felekezetű személyeknek, hogy adott esetben önkéntesen kivegyék a részüket a javításból, kedvezményeket is adtak. Haláleset alkalmával ezeknek és családjuknak az egyház harangoztatott, csupán a harangozónak kellett 20 dénárt fizetniük.⁷⁸ Az unitárius felekezettől pedig a presbitérium rendelete alapján a vár javításához minden kepefizető gazda 2 véka gabonát volt köteles beszolgáltatni.⁷⁹

A folyamatos felügyelet sem volt elégséges. 1861-ben a vizitáció rendelt el nagyobb javításokat: „a templom körüli várfalon oly két romlások tárván fel

⁷⁴ Uo., 106.

⁷⁵ Ua.

⁷⁶ HUEkL 4. köteg, számozatlan.

⁷⁷ HUEkL 11. köteg, 29.

⁷⁸ Uo., 56.

⁷⁹ Uo., 56–57.

*visgálo Székünk előtt, melyek miatt mind a templom mind a kerítésbeli gyümölcsök veszéjeztetésnek vannak kitéve, mind két résznek haladéktalan mulaszthatatlan ki javítása s a köfal megerősítése a presbytériumnak úgy a curatornak felelet terhe alatt megrendeltetik.*⁸⁰ 1864-ben egy bástyát ideiglenesen építőanyag tárolására használtak, 40 szekér égetetlen mészkövet helyezve el benne.⁸¹ 1870-re a még jobb állapotban levő keleti bástya sorsa megpecsételődött. 45 krajcárért bontócsákányokat készítettek és 7 forint 66 krajcár összegért elbontatták.⁸² Köveit az újonnan épülő iskolába építették be. 1872-ben egy újabb romos állapotban lévő bástyát bontottak el, és az így nyert kőből húsz önként vállalkozó egyenként 2 német öl hosszúságú kőkeretet emelt a papi és a tanítói telek köré. A munkáért cserébe a vállalkozó hívek örök időkre mentesültek a kertépítési kötelezettségek alól.⁸³

A jó kőanyag hasznosításának lehetősége megpecsételte a bástyák sorsát. Feltehetően ez a két elbontott épület volt az utolsó két bástya. Ezek után már nem találunk utalásokat a bástyákra a forrásokban.

A védelmi rendszer maradványai egyszerű nyersanyag-beszerzési forrást jelentettek, amelyet egyes helybéliek ki is használtak. 1871-ben a fal egyes szakaszai omladozni kezdtek. Ezt a lehetőséget használta ki egy lakos, aki elkezdte a „kitermelést” és a kövek elhordását. Az illetőt azonban rögtön tetten is érték. A hasonló esetek megakadályozására a presbitérium 5 forint büntetést helyezett ki látásba, ha valakit tetten érték az omladék kövek elhordása során.⁸⁴

2010 tavaszán a várfalat mind belső mind külső részén megtisztították a növényzettől, és ezzel párhuzamosan elkezdődtek a felmérések és régészeti feltárások is. Remélhetőleg mindezt a helyreállítási munkálatok fogják követni, és a védelmi rendszer utolsó maradványait a jövő kor nemzedéke is megcsodálhatja majd.

Az egyházi temető

A középkori hagyományoknak megfelelően a szentmártoni gyülekezet temetője is a templom környezetében helyezkedett el. Ekkor nemcsak a templom köré, hanem magában az épületbelsőben is igen nagy gyakorisággal temetkeztek.

⁸⁰ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁸¹ Uo., számozatlan.

⁸² Uo., számozatlan.

⁸³ Uo., 90–91.

⁸⁴ HUEKL 11. köteg, 81.

A templombelsőben való temetkezések első tiltó rendelkezésére 1614-ből van adatunk.⁸⁵ A tiltásokat a későbbiekben nem mindig tartották be. Az 1690-ben, a tatár támadás során elhunyt Bíró Gábor testét szintén a templomban helyezték örök nyugalomra. A rendelkezéseket úgy tűnik, hogy az elkövetkező évszázadok során is sorozatosan megszegték, hiszen még 1834-ből is találunk utasítást, amely a templombelsőbe való temetkezést tiltja: *„nem engedvén meg a felséges Rendelemek a temetkezést a mezőről a faluba be hozni, parantsoltatik, hogy a templom mezeire senki halottját temetni ne merészelje büntetés alatt.”*⁸⁶

Feltehetően a romanika korszakában egy kisebb felületű cinterem lehetett, amelyet a gótikus átépítések során kibővítettek, és egy kő kerítőfallal láttak el.

A temetőkertbe temetkeztek nemcsak a szentmártoniak, hanem a leányegyházak tagjai is. Nekik külön rész volt fenntartva. 1625-ben, amikor a templom erősítésén összekülönböznek a filiák és az anyaegyház, az előbbiek azt követelték, hogy a temetőkert rájuk eső részébe szabad bejárási joguk legyen, illetve, hogy oda ne építkezzenek a szentmártoniak, mivel ott őseik pihennek.

Az erősítést követően a belső épületek eléggé leszűkítették a kerítőfalon belüli területet, ezért fokozatosan a külső részekre is elkezdtek temetkezni. 1851-ben ennek bekerítését rendelte el a vizsgálószerk: *„a temetkező hely külön saját bírtoka a megyének a Templom várfala mellett melybe más felekezetűek is temetkeznek engedményezés mellett. Ezen temető mind a holtak iránti kegyelet mind sajátságosság tekintetéből mulhatatlanul kemény sántzal, gyeppüvel békeritessék.”*⁸⁷ Következő évben *„hátral sántzal s arra ültetett élő gyeppüvel elől nagy kapuval ellátott deszka kertel bé kerítettett”*.⁸⁸ 1861-re már ez a temetőrész is betelt: *„a használatban levő temetkező hely már annyira tölt elődök poraival, hogy minden sirgödör kiásásakor a holtak csontjai hányatnak ki, mi a kegyeletes érzéseket szomorítva érdekli – mely előterjesztésre a holtak iránti kegyeletes figyelmet méltányolva az ekklesia előljároságának buzgó figyelmibe s hit szerénti gondjaiba ajálja a vizsgáló szerkünk – hogy minden tehető lépéseket megtegyen a Községgel egyezőleg új temetkező helyet fogni fel, a mostanit mint ekklezsia tulajdonát az edigi használatban megtartani s úgy védelmezni, hogy abban marhák és állatok által botrányos rombolást és gazolás ne történnyék mi különösön a megye gondnokának felelet terhe alatt meghagyatik.”*⁸⁹ 1866-ban az eklézsia földjéből az újonnan nyitott teme-

⁸⁵ HUEKL 1. köteg, 4. irat.

⁸⁶ HUEKL 3. köteg, 116.

⁸⁷ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁸⁸ Uo., számozatlan.

⁸⁹ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

tőhöz: „*Dombi Mózes, Kolesa Mihály gör. Egyh. Hitü tulajdon szántóföldjükből egy-egy darabocskát szakasztottak s az eklézsia birtokába adták.*”⁹⁰ Ennek újbóli bekerítését 1871-ben rendelte el a vizitáció: „*az eklézsiái temető kertek a községi határtól sánczal való elválasztása és illeg bé kerítése a lehető legrövidebb idő alatt a presbitériumnak felelet terhe alatt meg rendeltetik.*”⁹¹

1877-ben a templomkerítésen kívül eső temetőkertre rostélyos kaput rendeltek zsindely födél alatt, melynek elkészítéséért 2 forint 96 krajcárt fizettek, deszkáért pedig 6 forint 20 krajcárt.⁹²

1853-tól kezdve a temetőkert karbantartását is bevették a harangozó feladatkörei közé.⁹³ Úgy tűnik, hogy ennek ellenére mégis számos visszaélés történik. 1859-ben a vizitáció kezdeményezi, hogy a halottak iránti kegyeletből a megyei előjáróság állíttasson temetői felügyelőt, akinek híre s tudta nélkül senki ne áshasson, hogy a „*sírok ásása rendszerben történjék és a családi sírok és holt testek kiméletlenül ki ne hányattassanak, ne romboltassanak*”.⁹⁴

Az említett temetőt még napjainkban is használja a gyülekezet. A régi, már részben eltemetett 19. századi sírköveket az egyházközség kiásatja és a temető-kert északi felében, a közösségi ház mögött gyűjti össze.

Egyházi kegytárgyak

A középkori klenódiumok közül egy gótikus kehely és a hozzá tartozó patena⁹⁵ maradtak fenn az egyházközség tulajdonában. A kehely ezüst, felülete kívül és belül egyaránt aranyozott, több helyen megkopott, felpattogzott, annak ellenére, hogy 1831-ben Biró Ágnes és Therézia asszonyok adományképpen a patenát és a kelyhet is újraaranyoztatták.⁹⁶ Nódusza hatszögben kiképzett, mindeniken virágmotívumokkal ékesített kőberakás található, ezek közül mára csak egy maradt a helyén. A kőberakások közötti rész színvonalas ötvösmunkával díszített. Talpa hat félköríves karéból van kiképezve, több helyen megrepedt, felü-

⁹⁰ Uo., számozatlan.

⁹¹ Uo., számozatlan.

⁹² Uo., számozatlan.

⁹³ HUEKL 11. köteg, 29.

⁹⁴ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁹⁵ A patena egy, a középén bemélyedő kis tányér, amelyen az ostya szentmise alatt pihen.

⁹⁶ HUEKL 3. köteg, 104.

letén számos forrasztás, javítás nyoma is látható. Egyik javítás 1785-ben történt, amikor 42 dénárt⁹⁷ fizettek erre a célra.

Az egyházközség tulajdonában van egy *ejteles*⁹⁸ füllel ellátott ón kanna is. Talpán az 1665-ös évszám van bekarcolva. Felülete poncolással díszített. Ezenkívül még egy ón tányér is megtalálható, amely már az 1715-ös összeírásban is szerepelt. Szintén ez az összeírás emlékezik meg egy ón tányérról, amelyet Biró Kristóf adományozott az egyházközségnek, felületén a 12 apostol volt látható.⁹⁹ Ez mára sajnos elveszett.

Az összeírások tanúsága szerint volt még egy fél *ejteles* ón kanna, ezt azonban a lókodi leányegyház 1810-ben önkényesen elvitte,¹⁰⁰ 1814-es önállósítása után is megtartva azt.

A régi templombelső berendezéséhez számos terítő, szőnyeg, abrosz is tartozott. Ezeknek egy részletesebb összeírását ismerjük 1715-ből. Ez szerint ekkor volt „egy gyölcs kendő fejr varrásos. Két abroszok. Egy szőnyeg. Balási Péterné adott egy gyölcs kendőt, egy *ejteles* virágos kannát. Istók Györgyné adott egy községes festéket az Úr asztalára. Szent Mártoni Daniel Papné asszonyom adott egy szkófumos küs ruhát. N. Koáts Gáborné Asszonyom adott a prédikálló székre egy kender abroszt, a végét megvarrották, az éneklő székre is adott egy kender kendőt, veres fejtővel varrott. Vagyol egy veresses lengeteg kender kendő.”¹⁰¹

A terítőket, mivel állandó használatban voltak, időközönként az egyes egyháztagek adományából cserélték le. 1737-ben Semjén Ferenc felesége egy, a két végén csipkés gyölcs abroszt adott a templom javára.¹⁰² 1770-ben Simén Ferencné, menyével, Simon Zsigmondnéval adott egy körbecsipkézett házi gyölcsből való abroszt a pap ülő székire.¹⁰³

Az 1789-es összeírásra szinte kicserélődött a teljes szőttes állomány. A templomot ekkor díszítették „egy Szőr Bársony közepén veress egyebűtt külömb virágokkal szőtt jó török szőnyeg, a két végei rojtosak. Vagyon a Predikalló széken álló négy sing zöld posztó szőnyeg helyett szolgáló a két Szélein rajta rostos szélly. Va-

⁹⁷ HUEKL 2. köteg, számozatlan.

⁹⁸ Az ejtel a 16–17. században ürmérték neve volt, ez fél messzely, tehát nyolcad pint volt, s így nem egyéb, mint a német achtel. Erdélyben, ahol sokáig használatban maradt, nagyobb mértéket értettek rajta, kupát vagy iccét.

⁹⁹ Molnár B. Lehel *Az Udvarhelyköri Ekklezsiák javainak conscriptiója 1715. dec 10-én*. Keresztény Magvető, 105. évfolyam, 1–2. szám, 1999. 157.

¹⁰⁰ HUEKL 3. köteg, 3–4.

¹⁰¹ Molnár B. Lehel: *i. m.*

¹⁰² HUEKL 2. köteg, számozatlan.

¹⁰³ Uo., számozatlan.

gyon ismét a Pulpituson egy darabb másfél sing veres posztó. Vagyon egy visetes két Szelyből álló Szekelly szőnyeg. Vagyon egy Segesvári gyoltsból való két szély lengeteg abrosz melynek egyik végén fejeres varrás vagyon három szélén kereken csipke. Vagyon más kézzel össze kötött három szélén csipkés szép Segesvári gyoltsból való Abbrosz. Más lengeteg Retzével össze kötött Baratzk virágos lenből való három szély Abroszokis vagyon. Vagyon ugyan három szellyből való vékony gyolts Abrosz a Predikálló székre készítettett, az alsó vége felé keresztül szélyes Retze benne, a végén s két szélein sellyes csipke rajta. Máskét Szélly gyapottas vászonból való kék fejtővel hármassal rendel szőtt Abrosz. Vagyon még szakadozott, len gyoltsal Retzével egyben kötött len gyolcs Abrosz. Más két Szélly kitsin asztalra való tsilyán gyolts kitsin abroszotska, Egy jó kender Bors himes három szélly Abroszis vagyon. Ugyanegy Bors himes Retze modra össze kötött három szély szakadozott Abroszis vagyon.”

A szőnyegek és abroszok mellett különféle terítők is megtalálhatóak voltak: „Vagyon egy szakadozott széles len gyolcs kendo melynek végein sok szinu sellyemmel való varrás felyül pedig a varáson ilyen irás olvastatik: Mohai Adviga Biro Bálintné. Egy két végein csipkés szélyes fejéres gyolts kendő vagyon melynek végei csipkés fekete sellyemmel rajta ilyen irás: Geréb Kata 1782 Ap. Igen szép házi gyolts kendo a végein zöld sellyemmel, hat szép vitragokkal varrott. Vagyon más igen szép gyoltsból való oltárra készítettett kendo, melynek két végei veres sellyemmel bé lévén hányva, ugyan veres sellyemmel ilyen varrott irás rajta: Széki Susánna Anno 1762. Vagyon egy gyapott vászonból való veres fejtővel szőtt kendő, rojtos a két vége. Más kender kendő, veres fejtővel sorosan szedetett a vége. Egy veres fejtővel varrott, szakadozott kender kendő. Vagyon egy szépvékony gyolts kendő, a két végein két Retze. Ugyan más kék fejtővel szőtt gyolts kendőis vagyon melynek rojtosok a végei. Vagyon egy vékony potyolat négy szegein kék sellyemmel és szkofiumot elegyes virágokkal kereken kék sellyemmel bé szegett keszkenő. Ugyan más szép potyolat a négy szegletin sárgán szkofiummal varrott nagy virágokkal ékesített és kereken szkofiummal bé hányatott keszkenő.”¹⁰⁴

Az ekkor összeírt szöttesekéből 1795-ben Bíró István javaslatára eladtak egy himzett megszakadozott kender abroszt és egy kék szakadozott abroszt 60 dénárért, egy gyolcs tót csipkés kendőt 40 dénárért, két kender kendőt 30 dénárért, két kék régi fejtős kendőt 18 dénárért.¹⁰⁵ Ezeket újabb adományokkal pótolták. 1796-ban Lászlai Mihály és felesége Gedő Mária az egyháznak adományoztak egy házi gyolcs kendőt, amelynek a két végén zöld sellyemmel varrott virágok

¹⁰⁴ Unit. Viz. Jegyz. 1789, 551–552.

¹⁰⁵ HUEkL 2. köteg, számozatlan.

voltak.¹⁰⁶ 1823-ban Bíró Ágnes asszony adományozott az úrasztalára egy négyszögű kamuka abroszt, Rátz Julianna adományozott egy négyszögű abroszt, László Antalné Kovács Mária pedig egy kisebb asztalra egy patyolat hímes keszkenőt.¹⁰⁷ 1830-ban Kádár József, felesége és fia a meggyengült úrasztala helyébe újat adományozott.¹⁰⁸ 1842-ben az iskolamester, Tóth Ferenc és Felesége, Bató Júlia, zöld virágokkal ékesített rojtos terítőt adományozott.¹⁰⁹ 1859-ben Pap Sámuel és felesége, Szabó Julianna adományoztak a szószékre egy szép takarót.¹¹⁰ 1871-ben Dombi Mózesné egy veres színű takarót adományoz, melynek értéke 6 forint.¹¹¹ 1882-ben Tóth Anna adományozott egy porcelán kancsót az úrvacsora bor tárolására.¹¹² 1884-ben Dombi Jánosné adományozott egy úrasztalra való gyapot sávos szövetet.¹¹³ 1886-ban az az évi konfirmáltak adományoztak egy úrasztali terítőt, melynek értéke 3 forint 50 krajcár.¹¹⁴

Nyomon követve az egyházközség történetének tárgyalt aspektusait, szembeülhettünk mindazon viszonyosságokkal és nehézségekkel, melyekkel a korszak székelyföldi közösségeinek szembe kellett nézniük. A 17. század vallási szabadsága és a gazdag Bíró család patronátusa prosperitást hozott a szentmártoni egyházközségnek és leányegyházainak. Mindezt azonban beárnyékolta a háromszori tatár pusztítás, amely emberéletben, egyházközségi és személyi vagyonban egyaránt felbecsülhetetlen kárt okozott. Kutatásaink eddigi állása szerint a templom védelmi rendszere csak részben látta el veszély esetén a hozzá fűzött reményeket. A falak és bástyák a 18. század elejére már funkciójukat veszítették, karbantartásuk és javításuk egyre költségesebbé, a korszak embere számára pedig célszerűtlenné vált. Ennek ellenére az egyházközség egészen a 19. század második feléig igyekezett gondot viselni a 17. századi épületekre. Az, hogy e gazdag egyházi múlttal rendelkező település ódon védelmi rendszere a jelenlegi siralmas állapotba került, nem csupán a Homoród vidéki unitáriusság, hanem az egész erdélyi magyar épített örökség pótolhatatlan vesztesége.

¹⁰⁶ Uo., számozatlan..

¹⁰⁷ HUEKL 3. köteg, 56.

¹⁰⁸ Uo., 103.

¹⁰⁹ Uo., számozatlan.

¹¹⁰ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

¹¹¹ Uo., számozatlan.

¹¹² Uo., számozatlan.

¹¹³ Uo., számozatlan.

¹¹⁴ Uo., számozatlan.

Pál János

Az Unitárius Egyház Romániába való integrációjának koncepciója az első világháború után

Bevezető

A 20. századi eseményeket az unitárius egyháztörténetírás mindezig meglehetősen felületesen kezelte és könnyen átsiklott az első világháború vége és a trianoni békediktátum közé beékelődő átmeneti időperiódus felett. Ebből eredően igen keveset tudunk ezen időszak történéseinek az egyház életében való lecsapódásáról, következményeiről.

Az alábbiakban közreadott forrásunkban és mellékelt kommentárunkban az unitárius egyháztörténetnek egy kis szeletkékét szeretnénk megismertetni az Olvasóval: azt a stratégiát, pályát, melynek mentén az egyház egy esetleges román integráció esetén mozogni kívánt.

Az emlékirat keletkezésének háttere

Az 1918. év utolsó harmada két jelentős problémával szembesítette az egyházat: Magyarország közjogi helyzetének megváltozása (a köztársaság kikiáltása november 16-án), valamint Erdély hovatartozásának kérdése.

Az első kérdéskör – az időkereteket tekintve – rövid lefutású volt, és az Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyvének feljegyzése szerint Kolozsvár „megnyugvással és a jövőben vetett bízó reménységgel” vette tudomásul a köztársaság kikiáltásának tényét.¹ A pozitív fogadtatás hátterében minden bizonnyal az a remény húzódott, amely a Habsburg-ház trónfosztásától a katolikus szupremácia enyhülését remélte Magyarországon. Ezt látszik alátámasztani Boros György főjegyző ülésen elhangzott értékelése, aki igen derűlátón nyilatkozott az egyház lehetőségeiről és jövőjéről az új államformában: „Főjegyző afia azt a nagy eseményt unitárius egyházunk és vallásunk érdekében rendkívül nagy jelentőségű-

¹ Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve. 1918. november 20. 431. jegyzőkönyvi pont. 55. „Az E. K. Tanács a gyorsan változó események legújabb és legjelentősebb fordulatát hazánk alkotmányának és államformájának köztársasági alapra helyezkedését megnyugvással és a jövőben vetett bízó reménységgel veszi tudomásul és iktatja jegyzőkönyvébe.”

nek tekinti. Vallásunk, mint igazi népvallás a fejedelemség idejében még csak főnnállhatott s haladhatott is némileg, de a Habsburg–Lotharingiai uralkodó ház alatt a végső pusztulás fenyegette. Ahelyett, hogy haladásra gondolt volna, élethalálharcot kellett folytatnia az uralkodóház katolizáló és minden szabadelvű gondolatot eltipró zsarnokságával szemben. Nekünk a múlt csak keserűségek mély tengere. A jövőt nem ismerjük, de ha a népkormány elvei megvalósulhatnak, ha az egyszerű és átláthatóan tiszta vallásnak jövője lehet, az unitárius vallásnak eddig semmit sejtett szép jövője kell legyen. Ilyen értelemben csatlakozik a főt. püspök úr előterjesztéséhez.”²

Természetesen akadtak mérsékeltőbb hangok is az egyházon belül. Ilyen volt például a Ferencz József, akitől az ország és államgépezet működésében zavart keltő őszirózsás forradalom meglehetősen negatív minősítést kapott. Ebből eredően az október 31-i eseményekbe gyökerező közjogi váltáshoz is szkeptikusabban és mértéktartóbban viszonyult, attól tartva, hogy ezek a zavart keltő folyamatok a magyar államiság összeomlásához fognak vezetni.³ 1919 júliusában az egyház–állam viszonyának radikális átrendeződése miatt pedig már annak lehetőségével is számolt, hogy az új magyar kormányok megvonhatják az egyháznak addig biztosított pénzsegélyeket.⁴

Ezek a félelmek és reménységek azonban Erdély román megszállásával tárgytalanná váltak, és hamar kikerültek az egyházi közbeszédből.

A magyar lakosság és az egyház először 1916-ban szembesült Erdély elvesztésének lehetőségével, amikor a román csapatok a Kárpát-hegység nyugati vonulatán fekvő területek jelentős részét megszállás alá vonták. A betörő csapatokat rövid időn belül a központi hatalmak kiszorították Magyarországról, de ekkorra már teljesen világossá váltak Románia területi követelésének, terjeszkedésének koordinátái.

² Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve. 1918. november 20. 430. jegyzőkönyvi pont. 54.

³ Ferencz József: *Életemre vonatkozó jegyzetek*. XI. kötet, 44. „Ezzel tehát most már tényleg megszűnt a királyság. Szent István koronáját múzeumba tehetjük, ezeréves nemzeti életünk szép és szomorú emlékeivel. Vajon a köztársaság megéri-e ezeréves évfordulóját?”

⁴ Ferencz József: *i. m.* XI. kötet, 54. „Most tegyük fel a legjobb esetet, hogy Erdélyt mégsem csatolják Romániához s a románoknak megszűnven impériuma a jelenleg megszállott területeken, melyet ugyancsak kihasznál a legdurvább módon, beválik azoknak reménye, akik azt mondják, hogy mindez csak ideiglenes jellegű, s Magyarország a maga integritásában ismét helyre áll. Előttem nagy kérdés, hogy vajon alakul-e egy olyan magyar kormány, mely az egyházak és iskolák államsegélyezésére vonatkozó törvényeket fenntartja?”

Információink szerint az egyházvezetést hivatalos helyről először 1918. december 21-én szembesítették az elszakadás lehetőségével, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a béketárgyalásokra való előkészületek során Kolozsvár véleményét és javaslatait is kikérte. A december 27-én 1974-es szám alatt iktatott⁵ átirat ugyan hiányzik, de a válaszként született egyházi emlékirat-tervezetből tudjuk, hogy a javaslattevésre felszólító miniszteri leirat Erdély Romániához való csatolásának lehetőségét is felvetette.⁶ Ezzel a fordulattal egyébként ekkorra már a központi egyházkormányzat is számolt. Ferencz József december 24-i naplóbejegyzéséből egyértelműen kiolvasható, hogy az idős püspök előtt teljesen világos volt: a szomszédos államok területfoglalásai és a magyar diplomáciai lehetőségek beszűkülése szinte kétségbevonhatatlan bizonyossággal Erdély elvesztését fogja eredményezni.⁷

Az átiratot az EKT december 28-án tárgyalta és a béketárgyalásokra előterjesztendő javaslatához szükséges adatgyűjtést és annak kidolgozását, valamint megszövegezését egy, a püspök által vezetett bizottságra bízta. Miként azt a kijelölt személyek (dr. Ferencz József, dr. Gál Kelemen, Gálfi Lőrincz, Hadházi Sándor, Csifó Salamon, Kelemen Lajos, Kovács Kálmán⁸) névsora mutatja, az EKT olyan embereket nevezett ki a bizottsági munkára, akik az egyház közigazgatási, jogi, gazdasági, oktatási, történelmi viszonyainak, realitásainak szakavatott ismerői voltak.

⁵ Iktatókönyv 1918. évre. 1974. iktatói sorszám.

⁶ Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. 274-1918. 9. „Folyó dec. hó 21-én kelt 15444. eln. sz. leiratát köszönettel vettük. Nemzeti öntudatunk megrendült fájdalmas vonaglásának könnyező fátyolozott szemekkel olvassuk belőle azt a szomorú lehetőséget, hogy Magyarország erdélyi része a küszöbön álló béketárgyalás alkalmával leszakadhat országunk testéről s idegen állami fennhatóság alá kerülhet.”

⁷ Ferencz József: *i. m.* XI. kötet, 45. „1918. december 24-én a románok megszállották Kolozsvárt is. Karácsony szombatján angyalok járása helyett kucsmás oláh katonák. Bizony szomorú Karácsony. Ide jutottunk hát a diadalmas forradalommal! Hiszen maholnap az egész Magyar Népköztársaság ez ellenség kezébe lesz. Északon a csehek és tótok, délen szerbek és szlovákok, Erdélyben a románok osztzkodnak az ezer éves Magyarországon. Mert ez a megszállás csak első lépés az elfoglalásra, ha csak a jó Isten valami csudát nem tesz. Mi lesz velünk, s egyházunkkal, ha Erdélyt hivatalosan is Romániához csatolják? Pedig aligha ettől megmenekszünk. Ki véd meg minket a béketárgyalásokon is? Hiszen ott is ellenségeink ülnék össze s alapítják meg az országok határait. Kérdés, hogy nekünk még szót is engednek-e ott? Miután magyar kormányunkkal az antant még szóba se áll. Eddig legalább hivatalosan nem ismerte el. De nem folytatom tovább. Könnyeimmel írtam e sorokat is s valószínűleg azok már nem apadnak el, amíg én még élek.”

⁸ Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve. 1918. december 28. 545. jegyzőkönyvi pont. 72.

A bizottság munkájáról semmi információnk nincsen a már említett megalkuláson kívül. A közzétett dokumentum alapján azonban arra következtethetünk, hogy az eleget tett az EKT kérésének, és összegezte azokat az elképzeléseket, amelyek az egyház álláspontját voltak hivatottak közvetíteni a magyar kormányzati körökkel.

Ismereteink szerint az emlékirat nem jutott el Budapestig, semmiféle nyomát nem találtuk ugyanis annak, hogy a központi egyházi hivatalt ilyen jellegű irat elhagyta volna. A központi gyűjtőlevéltárban található kidolgozatlan, vázlat-szerű javaslattervezet ugyancsak arra utal, hogy a munka torzóban maradt, okát pedig két tényezővel magyarázhatjuk. December 24-én a román hadsereg megszállta Kolozsvárt és ezzel a kommunikáció csatornáit mondhatni teljességgel elzárultak. Másfelől a továbbítást az is időszerűtlené tehetné, hogy az 1919 januárjában megkezdődött béketárgyalásokon Magyarország nem képviseltethette magát. Célszerűtlennek és tárgytalannak tűnhetett tehát egy olyan emlékirat továbbítása, amely eredeti célját már nem töltheti be.

Itt jegyzendő meg zárójelben, hogy Erdély hovatarozásának kérdése több mint két hónappal a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium leirata előtt már terítékre került a központi egyházvezetés szintjén. Ferencz Józsefnek a világháború végkimeneteléről alkotott borúlátó, de tárgyilagos megérzései ugyanis arra késztették Kolozsvárt, hogy közvetlenül a Wekerle-kormány bukása (1918. október 29.) előtt, a világháború alatt megszakadt angol–amerikai kapcsolatokat fellevenítve, prevenciós lépéseket tegyen az esetleges elcsatolás ellen.⁹

Unitárius integrációs elképzelések

Erdély jövőjét illetően eltérő elképzelések születtek a békeszerződést megelőző majd azt követő időszakban. Az etnikai alapon is tagolható koncepciókat Bárdi Nándor két nagy csoportra osztotta annak függvényében, hogy azok hátráváltoztatással, vagy anélkül kívánták az erdélyi kérdést megoldani.¹⁰ Mindkét modellen belül további négy alegységet különböztet meg. Az első csoport kategóriái: 1.) Erdély Magyarországon belül. 2.) Erdély Románián belül. 3.) Önálló Erdély. 4.) Erdély felosztása Magyarország és Románia közt. A második csoport

⁹ Pál János: *Impériumváltás (1918–1920) az Unitárius Egyházban, angol–amerikai kapcsolatainak tükrében*. Regio 2010/4. 33–71.

¹⁰ Bárdi Nándor: *A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940)*. In: Bárdi Nándor (szerk.) *Források és stratégiák*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999. 30.

alkategóriái: 1.) Lakosságcsere, kivándoroltatás. 2.) Asszimiláció, homogenizáció. 3.) Nemzetiségi törvény. 4.) Nemzeti autonómia (személyi, kulturális, területi, székhely).¹¹

Zahorán Csaba a keleti területek integrációjának módja és fokozata alapján egy egyszerűbb felosztást alkalmaz, és a következő csoportosítást adja: 1.) Önálló Erdély vagy önálló Székelyföld. 2.) Magyarországon belüli integráció. 3.) Széleskörű (területi) autonómia Románián belül. 4.) Románián belüli (korlátozott) kulturális autonómia.¹²

Ezekből a modellekből – a trianoni békeszerződés megkötéséig – Kolozsvár egyértelműen a Magyarországon belüli integrációt választotta. Ezt igazolja a fentiekben említett, Magyarország területi egységéért agitáló angolszász propaganda akciója, valamint a trianoni békeszerződést megelőző román integrációs törekvéseket visszautasító magatartása.¹³ Mivel 1918 végétől kezdődően a román impériumba tagolás egyre valószínűbbé vált, az egyház természetesen foglalkozott az elcsatolás lehetőségével is, a közreadott dokumentum szerint pedig határozott elképzelései voltak az egyház közjogi státusát, helyzetét illetően az új állam keretében.

A Románián belüli integrációs minta közül Kolozsvár a kulturális autonómia modelljét választotta. Beilleszkedési stratégiáját, terveit két tényező határozta meg: 1.) nemzeti, 2.) gyakorlati, egyházpolitikai. Az első híveinek nemzeti hovatartozása, identitása befolyásolta, a másodikat azok a közjogi struktúrák, melyeket a kiegyezés utáni magyar törvények körvonalaztak, hoztak létre. Ez utóbbi kategóriában az első csoportot azok a vallásügyi törvények (1868. 53. tc., 1895. 43. tc.) képezték, amelyek az 1848. évi 20. tc. szellemében széleskörű autonómiát és egyenlő bánásmódot biztosítottak a bevett felekezetek számára.¹⁴ A második csoportot a felekezeti oktatásra vonatkozó jogszabályok alkották. Az iskolára vonatkozó törvények ugyanis a jogkörök további bővülését jelentették: elismerték az egyházak népiskola-felállító jogát (1868. évi 38. tc.), továbbá lehetőséget teremtettek a felekezeti jellegű oktatási intézmények állami forrásokból történő támogatására (1883. évi 30. tc.). E kedvező jogszabályok sorát az az 1898.

¹¹ Uo.

¹² Zahorán Csaba: *Egy kis Magyarország Nagy-Romániában. Alternatívák a Székelyföldre a két világháború közötti magyar tervezetekben*. Magyar Kisebbség 2009/1–2, 133–149.

¹³ Pál János: i. m. 36–39.

¹⁴ Borbély István: *A Magyar Unitárius Egyház alkotmánya az állammal való viszonyában*. Keresztény Magvető 1922. 18–41.

évi 14. tc. zárta, mely a bevett felekezetek lelkészei számára fizetés-kiegészítést írt elő az állami költségvetésből.

A tartalmilag két nagy egységre tagolható javaslat-tervezet első része az egyház közigazgatási, oktatásügyi és demográfiai helyzetét és viszonyait ismertette, a második pedig a kolozsvári egyházkormányzat elképzeléseit, követeléseit fogalmazta meg tételesen. A statisztikai adatokat magában foglaló fejezet – nem véletlenül – az ország területi egységének óhaját és a magyar állam iránti lojalitás kinyilatkoztatását is tartalmazta, ismételten jelezve Budapest irányában, hogy Kolozsvár számára az eszményi megoldást a magyar államformában maradás jelentené.

A második, konkrét javaslatokat tartalmazó részt az önmeghatározás, öndefiníció témaköre indította és az egyház integrációs stratégiájának kiindulópontját és elvi alapját képezte. Kolozsvár az első pontban egyértelműen deklarálta, hogy az unitárius közösség a magyar nemzettest része, magyar etnikumú, és ehhez az identitáshoz a román fennhatóság alatt is ragaszkodik. Az alaptételt tehát az etnikai hovatartozás tisztázása és az új államkereten belüli elkülönülés, autonóm nemzeti lét igényének kinyilatkoztatása képezte.

A fenti premisszából kiindulva a következő pontok azokat a közjogi és intézményes elemeket, feltételeket ismertették, amelyek az etnikai mellett a vallási identitás konzerválását, fejlődését is szavatolhatták. Az intézmények tekintetében teljes integritást igényeltek; ezeknek és az egyházi élet működtetésének princípiumát pedig az önkormányzatban jelölték meg. Más szóval: széleskörű kormányzati és intézményi autonómiát követeltek. A tervezet ugyan nem írta körül az állam egyházi életbe való beavatkozásának mértékét, kontrollját, de az egyházi önkormányzat meghatározása, értelmezése arra utal, hogy annak szerepét Kolozsvár a minimálisra kívánta csökkenteni.

A lényegében a kulturális autonómia kereteire szorítkozó tervezet két pontban túllépte annak határait, és azt sejteti, hogy Kolozsváron volt egy derűlátóbb forgatókönyv, egy tágabb értelemben vett autonómia koncepció, amely az egyház közigazgatási egységének megőrzése mellett a magyar állam erkölcsi, jelképes autoritásának megőrzését is lehetővé tette volna számára.

A tervezet nem utolsósorban az új állam kötelezettségeit is tartalmazta. Az ezen a téren megfogalmazott követelések sorát tulajdonképpen a korábban kivívott jogok képezték: egyházi közigazgatás, felekezeti iskolák, valamint alkalmazottaiknak pénzügyi támogatása. A nemzeti identitástudat megőrzésének fontosságát jelzi, hogy külön fejezetet szenteltek a magyar államnak átengedett felekezeti iskolák kérdésének. Ezek esetében nemzetközi garanciákat kértek arra vonatkozóan, hogy Románia vállalja át a magyar állam által addig szavatolt kö-

telezettségeket, azaz biztosítsa a magyar nyelvű oktatást és az iskolák korszerű fenntartásához, fejlesztéséhez szükséges pénzforrásokat. Amennyiben ezek a garanciák nem szerezhetőek meg, kérték, hogy a korábban „államosított” iskolákat helyezték ismét egyházi tulajdonba – ebben látva az egyetlen biztosítékot a magyar nyelvű oktatás egyházközségeiben való fenntarthatóságára.

Mivel Kolozsvárnak nem voltak illuzórikus elképzelései az esetleges román impériummal szemben,¹⁵ fontosnak tartották, hogy az egyház és állam közti viszonyrendszert, utóbbinak jogait, a békeszerződésben előírt nemzetközi jogi normák szavatolják.

Összegzés

1918–1920 közt az unitárius egyházvezetés Magyarország területi egysége mellett foglalt állást. 1918 végétől kezdődően azonban tudatában volt annak, hogy az integritás megőrzésének esélyei minimálisak. A magyar kormánynak szánt tervezet szerint Kolozsvár a román impériumba való betagozás esetére az egyház nemzeti és vallási jellegének, identitásának megőrzését és fejlődését az autonóm kormányzat által látta garantáltnak. Mindez tulajdonképpen a korábban fennálló állapotok és jogok átmentését jelentette volna a gyakorlatban, egy olyan intézményes és jogi keret, szerkezet létrehozását, amely az új államban az egyház zavartalan fejlődését szavatolta volna.

Dokumentum

Miniszter Úr!¹⁶

Folyó dec. hó 21-én kelt 15444. eln. sz. leiratát köszönettel vettük. Nemzeti öntudatunk megrendült fájdalmas vonaglásával, könnyektől fátyolozott szemekkel olvassuk belőle azt a szomorú lehetőséget, hogy Magyarország erdélyi része a küszöbön álló béketárgyalás alkalmával leszakadhat országunk testéről s idegen állami fennhatóság alá kerülhet. Ennek a lehetőségnek még elgondolása is keserű fájdalommal tölti el lelkünket, megvalósulása meg egyenesen kétségbeejtő volna ránk, a magyarországi unitárius egyház híveire.

¹⁵ Ferencz József: *i. m.* XI. kötet, 54. „Ha pedig Erdély csakugyan Romániához csatlakozik, én legalább nem hiszem, hogy Románia nekünk az eddig élvezett államsegélyt csak részben is megadja.”

¹⁶ Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. A vallási kultuszhoz tartozó műkincsek védelmi ügye. Miniszteri iratok 1919-ben. 274-1918/9.

Magyarország területén híveink száma az 1910. évi állami statisztikai kimutatás szerint 74 296, a mi egyházi kimutatásunk szerint 1917 végén 80 844. 117 anya-, 7 társ-, 60 leányegyházköztségbe szervezve élnek 115 rendes és 3 segédlelkész pásztorlása alatt a Kolozsvárt székelő unitárius püspök és unitárius egyházi képviselő tanács kormányzása mellett. Egy teológiai akadémiánk Kolozsvárt, 2 főgimnáziumunk Kolozsvárt és Székelykeresztúron, 29 elemi iskolánk van a következő községekben: Kolozsvár, Mészkö, Szind, Harangláb, Küküllődombó, Ikland, Nyárádgálfalva, Nyárádszentlászló, Nyárádszentmárton-Csíkfalva, Búzaháza, Jobbágyfalva, Nyomát, Szentháromság, Székelykál, Vadad, Csehétfalva, Firtosmartonos, Magyarzsákod, Rava, Székelykeresztúr, Székelyszentmihály, Tarcsafalva, Tordátfalva, László-tanya, Sepsikőröspatak, Füzesgyarmat, Hódmezővásárhely, Dévaványa. Egyházi és iskolai célokra hagyományozott ingatlanaink, egyházközseink, egyházi és kulturális intézeteink, iskoláink – csupán 4 anya-, 1 társ-, 10 leányegyházközség 1 és 3 iskola kivételével – mind annak a 26 vármegyének [a] területén vannak, melyeket a románok megszállottak.

A magyar birodalom 74 296 unitáriusa közül a Királyhágón túl lakik 67 749, a Tisza-Maros szögén 758, a Tisza bal partján 1440; tehát az esetleg leszakadó részekben 69 947, azaz összes unitárius híveinknek több mint 94%-a.

Anyagi és szellemi birtokállományunk mai elhelyezkedésére és történelmi kialakulására tekintve, sok nehéz küzdelem és szenvedés, a történelem lapjain feljegyzett keserves martyrium árán szerzett vallási szabadelvűség nevében a megtartó és szabadító Isten jóságában és igazságában rendületlenül bízva hárítjuk el magunktól azt a sötét gondolatot, hogy elszakíthatnak bennünket attól a nagy magyar kulturális közösségtől, melyben nemzeti életünk összes gyökérszálaival gyökerezünk. Erdély levegőjében Európát évszázadokkal megelőzőleg patant ki a vallási szabadelvűségnek az a megváltó ígéje: a hit Isten ajándéka, ki-ki a maga hite szerint üdvözüljön. Ez a megváltó ige adott nekünk létet, ez tette Erdély földjét a vallási szabadelvűség klasszikus hazájává, melynek minden rögéhez egész lelkünk meleg szeretetével ragaszkodunk.

Ha mégis minden remény és várakozás, a történelmi és földrajzi-gazdasági szempontok félreérthetetlen tanítása ellenére megtörténnék az, aminek elhárítását mindennapi imádságunkba foglalva kérjük az Istentől, akkor kívánságainkat a következő pontokba foglalva előterjesztjük, s kérjük azok érvényesítését a békétárgyalásoknál:

1. A magyarországi unitárius egyház, legelső papjától a legutolsóig, hívei a legszegényebbtől a leggazdagabbig, teljes és csorbítatlan 100%-ában magyar anyanyelvű; magyarságához az élet ösztönös erejével ragaszkodott a múltban, ragaszkodik a jelenben s ragaszkodni fog a jövőben is – bármilyen körülmények között.

2. A vallási szabadelvűség az egész világon először (1568) itt Tordán mondattott ki s foglaltatott törvénykönyvbe egy felvilágosodott szellemű fejedelem jóakarátú támogatása mellett a mi egyházalapító első püspökünk Dávid Ferenc lelkeket meggyőző és megtérítő hatása alatt. Ez a vallásszabadság nekünk nemcsak áldott és boldogító szellemi örökségünk, hanem vallás-erkölcsi életünk eleme, mint a halé a víz, a virágé a napsugár s az életé a levegő. Ez a vallásszabadság az egyházi és iskolai autonómia legteljesebb és legbővebb tartalmú fogalmát jelenti. Kifejezést nyer ez az 1848. évi XX. t.c. 3. §-ában, amelynek teljes végrehajtása a békeszerződésben biztosítandó. Jelenti: a vallás szabad gyakorlatát a dogma, a kultusz és virtus tekintetében; hitelveink szabad és akadálytalan hirdetésének és terjesztésének szabadságát, melyben határt csak más hitelveket valló embertársaink vallási meggyőződésének tiszteletben tartása szab; jelenti az egyházi önkormányzatot: törvényhozást és közigazgatást; jelenti az egyházi és iskolai célokra szolgáló, eddig hagyományozott és ezután hagyományozandó alapítványi vagy más vagyon teljes jogú elfogadását, kezelését és felhasználását; és végül jelenti a teljes autonóm jogkört híveink lelki, vallás-erkölcsi gondozása, ifjúságunk nevelése érdekében szükséges iskolák, intézmények, vallás-erkölcsi egyesületek, egyházi levéltárak, múzeumok szervezése, felállítása, fenntartása és korszerű fejlesztése tekintetében.

3. E teljes tartalmú autonómiából folyik: *unitárius egyházunk egységének követelménye*. A megállapítandó állami határ ne legyen elválasztó sorompó sem az ugyanegy Istenhez imádkozók között, tehát sem a lelki pásztorlás és egyházi közigazgatás, sem a magyar állam erkölcsi és anyagi támogatása tekintetében.

4. Ha pedig ez az egész nem volna megó[v]ható, akkor a békeszerződésben nemzetközi biztosíték szerzendő arra: hogy az unitárius egyház részére a magyar államtól részint szerződések, részint állami törvények alapján egyházi és iskolai célokra kapott segély összegek jövőben is az új állami hatóság által ugyanilyen összegekben nemcsak folyósíttatnak, hanem intézményeink korszerű gyarapítása és fejlesztése érdekében a szükséghez képest gyarapíttatnak; valamint lelkészeink, tanítóink, tanáraink és tisztviselőink részére mindazon illetményeket, melyeket a magyar államtól már eddig is élveztek, s biztosítassék az illetményeknek korszerű javítása és emelése; tanítóink és tanáraink tagja lévén az országos tanítói, ill. tanári nyugdíjintézetének, a békeszerződésben ezek nyugdíj ellátása biztosítandó.

a) A magyar állam kormányától ma a következő címen a következő összegű segélyeket kapjuk.

Egyházi célokra:

Iskolai célokra:

b) Az 1868. évi népoktatási törvény előtt minden anya egyházközségünknek saját felekezeti elemi iskolája volt. A 80-as évektől kezdődőleg a gyorsabb ütemben megindult államosítás és községesítés rendjén államosítottak és községesítették iskoláink úgy, hogy jelenleg csak 29 felekezeti elemi iskolánk van. Az államosítás oka kizárólag híveink szegénysége volt: nem tudták iskoláikat a népoktatási törvény követelményei szerint a dologi és személyi kiadások mindig növekedő szükségletei miatt színvonalon tartani. De valahányszor megváltunk egy iskolától, mindig nehéz és fojtogató sóhajok szakadtak fel a kebelekből. És az állami vagy községi szerződések pontjai között a legelső conditio sine qua non volt: *addig, amíg az iskola tanítás nyelve a magyar lesz*. Ha pedig ez a feltétel nem köttetett ki, az olyan tiszta színmagyar vidéken fekvő iskolánál eshetett meg, amelynél még eszünkbe sem juthatott, hogy valaha más, mint magyar tanítási nyelvre gondoljunk.

A kötendő békeszerződésben a szükséges garanciákkal biztosítandók a magyar államtól vállalt összes kötelezettségek teljesítése s ezek között legelső sorban a magyar tanítási nyelv és az iskola korszerű fenntartása és fejlesztése szükséges dologi és személyi kiadások fedezése. Ha pedig ez lehetetlen volna, akkor kívánjuk államisított vagy községivé tett következő iskoláink visszaadását:

Itt felsorolandók az ekléziák:

1. Kolozs v[ár]m[egye].: Kolozs, Kide, Magyarsovát.
2. Alsófehér vm.: Abrudbánya, Verespatak, Magyarszentbenedek.
3. Torda-Aranyos vm.: Alsójára, Aranyosrákos, Bágyon, Csegez, Kövend, Komjátszeg, Sínfalva, Alsófelsőszentmihály, Torda, Torockó, Torockószentgyörgy, Tordatúr, Várfalva.
4. Kükküllő vm.: Ádámos, Bethlenszentmiklós, Désfalva, Dicsőszentmárton, Kükküllőszéplak, Szőkefalva, Pipe (községi), Sárd.
5. Maros-Torda vm.: Csókfalva, Szabéd, Szentgerice.
6. Udvarhely vm.: Alsóboldogfalva, Bordos, Bözöd, Bözödujfalu, Csekefalva (községi), Énlaka, Fiátfalva, Firtosváralja, Gagy, Kissolymos, Korond, Körispatak, Medesér, Kadács (községi), Kiskede, Nagykede, Nagysolymos, Abásfalva, Gyepes, Homoródalmás, Homoródjánosfalva (községi), Homoródszentmárton, Homoródszentpál, Homoródszentpéter (községi), Homoródújfalú (községi), Homoródkarácsonyfalva, Kénos, Lókod, H.oklánd, Recsenyéd (községi), Székelyderzs, Székelymuzsna, Vargyas, Városfalva (községi).
7. Nagykükküllő vm.: Alsórákos, Datk, Felsőrákos, Olthévíz, Ürmös.
8. Háromszék vm.: Árkos, Bölön, Kálnok, Kilyén, Kökös, Nagyajta, Sepsi-szentkirály, Szentivánlaborfalva.

Még pedig kívánjuk az akkor átvett ingó és ingatlan vagyonnak természetben, illetőleg mai értékben való visszaadásával együtt.

5. A Baldáchy-alaphoz való jogigényünket minden esetben fenntartjuk.

6. Végül, habár egyházi vonatkozása csak másodsorban jó tekintetbe, kívánjuk a bécsi közös jellegű és udvari műgyűjteményekből a Magyarországot illető rész kiválasztását és nemzeti gyűjteményekbe való elhelyezését, minthogy ennek történelmi és tudományos értéke felbecsülhetetlen.

Miniszter Úr! A rendelkezésre állott rövid idő alatt vázlatosan előhoztuk helyzetünket s a fenyegető eshetőséggel szemben óhajtásainkat és kívánságainkat. Kérjük ezek hathatós képviselétét, s ha mód van rá, egyházunk képviselőjének behívását.

Nem volt még kérdés, melynek tárgyalása annyi sötét gondolatot ébresztett volna elménkben s oly metsző fájdalmat szívünkben!

Isten óvja szegény magyar hazánkat a fenyegető bajtól!

Kovács Sándor

Kriza János, a püspök¹

1975-ben Kriza János halálának 100. évfordulóját ünnepelte az erdélyi és a magyarországi tudományos világ. A centenáriumnak az unitárius egyház is igyekezett – lehetőségeihez mérten – emléket állítani, éppen ezért a püspök-költő alapította Keresztény Magvető 1975. évi 2–3. összevont számát teljes egészében Kriza Jánosnak szentelték. A Magvető Kriza emlékszáma csodával határos módon átcúszott a cenzúrán, igaz ugyan, hogy az emlékszámba bekerült a kötelező, éppen augusztus 23. jelentőségét méltató cikk is. De ennél több is történt: a Vallásügyi Hivatal a 2–3. összevont szám megjelenése után az egyház kérésére engedélyezte a Kriza szám ezer példányban való újabb kinyomtatását. Erdő János felelős szerkesztő azt szeretete volna, hogy a különlenyomat önálló címlappal Kriza emlékkötetként jelenjen meg, csak hogy a cenzúra ezt már nem engedte meg. Így az történt, hogy az 1975. évi Keresztény Magvető 2–3. összevont száma két kiadásban jelent meg, az első lenyomat, a tulajdonképpeni Magvető 500 példányban, a második pedig ugyanazzal az impresszummal *Emlékpéldány Kriza János halálának 100. évfordulójára* alcímmel 1000 példányban. Az emlékszámokban a Magvető szokásos rovatbeosztása is módosult, és csak a Krizával foglalkozó írások láttak nyomdafestéket (Kovács Lajos, Mikó Imre, Gergely Pál, Szabó Dezső, Gellérd Imre, Szabó Árpád, Erdő János, Izsák Vilmos és Gál Jenő tollából). Sajtótörténeti szempontból sem mellékes elkülöníteni a látszólag azonos kiadványokat.

Az 1975. esztendő Krizáról szólt, s a híres-neves unitárius püspök alakja felkeltette a hírhedt Securitate érdeklődését is. 1975. január 24-én a Hargita megyei Securitate kötelékében dolgozó magyar százados informátorától arról értesült, hogy az unitáriusok Kriza centenáriumának megünneplésére készülődnek, és hogy Erdő János főjegyző, teológiai tanár azzal bízta meg az informátort, hogy Székelykeresztúron az egyházközségi levéltárban kutasson Kriza-emlékek után. Erdő szerint a centenárium alkalmából a magyar kulturális lapok hasábjain várhatóan írnak a népköltészetgyűjtő Krizáról, de az egyház célja az, hogy a cenzúra éberségét kijátszva Krizát mint unitárius püspököt mutassa be az értelmiségnek.

¹ Elhangzott 2011. június 27-én Kolozsváron, a Kriza János születésének 200. évfordulóján rendezett konferencián.

A mellesleg unitárius vallású százados, kultúrember lévén, az informátortól kapott értesülésekhez rövid kivonatot is mellékel Kriza munkásságáról. Tudni vélte, hogy Kriza gyűjtésében nacionalista felhangú énekek is vannak: „unele din cîntecele culese de el au un iz naționalist”. Kriza halálának centenáriumán az unitárius egyház mindent megpróbált megtenni azért, hogy a papot, az egyház szolgáját hozza emberközelbe. A Magvetőben az unitárius Krizát méltatták, teológiai felfogását, prédikatori munkásságát elemezték, a kolozsvári gyülekezettől elköszönő beszédét közölték. Kriza püspöki munkássága talán a cenzúráról való félelem miatt nem került bemutatásra. Dolgozatunkban erre teszünk kísérletet.

A magyar unitáriusok 22. püspöke főpásztori tevékenységéről a zsinati és főtanácsi jegyzőkönyvek alapján alkothatunk képet. Püspöki tevékenységét három téma köré csoportosíthatnánk: 1. az egyházszerkezet megerősítéséért hozott intézkedések, 2. az oktatás minőségét szabályozó határozatok, és 3. az egyház-diplomáciai tevékenység.

1. Egyházszerkezet megerősítése. Az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot követő megtorló intézkedések nyomán Aranyosrákosi Székely Sándor halálát követően nem lehetett összehívni a püspökválasztó zsinatot. Így történetelt meg az, hogy kilenc évig betöltetlen maradt a püspöki szék. Zsinatot csak 1861-ben tudtak tartani az unitáriusok, és a Tordára összehívott szinóduson sokak meglepetésére Kriza Jánost püspökké választották. Ez azt is eredményezte, hogy Székely Mózes, a korábbi püspökhelyettes, Kriza versenytársa rettenetesen megharagudott, a választást úgy értékelte, mint kilencévnnyi munkája semmibevételét, s nem sokkal ezután 1862 augusztusában meg is halt. Krizának jószerivel egyedül kellett felvállalni a vezetéssel járó kellemetlenségeket. Székely Mózessel ellentétben nem volt hivatalnok alkat, az egyház adminisztrációjával járó feladatokat felettébb terhesnek tartotta. Kriza célja az egyház konszolidációja volt, ezért a közösség öndefinícióját erősítendő 1862-ben a Főtanácsi gyűlésen elhatározták, hogy az egyház testületeit, hivatalnokait és tagjait azontúl csak az unitárius megnevezéssel illetik. A Királyi Főkormányzék tudomására hozták, hogy a felekezet hivatalos neve nem „egység hívő”, „egység hitű”, „egy hitű”, s más elferdített névalak, hanem az unitárius megnevezés! „Az unitárius nevezet kizárólagos használatára és írására” az esperesek útján a papok és az ún. belső emberek is felszólítottak. Az unitarizmus 19. századi megszilárdulásának ez volt az első, Kriza püspöki szolgálatához kapcsolódó jele. Hét évvel később, a kiegyezést követően 1869 júniusában, a kolozsvári Főtanácson elhatározták, hogy:

„...miután Erdély Magyarországgal törvényesen és tényleg egyesítettett, s különálló ország lenni megszűnt, célszerű és az országos törvényekkel megegyező lenne az eddig használt *erdélyi unitáriusok* és *erdélyi unitárius vallásközönség*

nevezetek helyett *magyar unitáriusok* és *magyar unitárius vallásközönség* nevezeteket venni fel, s hivatalos iratainkban és kiadványainkban ezeket használni.”

Az Egyházi Képviselő Tanács javaslatára a fenti megnevezést a külföldi hitrokonokkal szemben használták, a „hazában”, a hivatalos levelekben, okiratokban és kiadványokban az erdélyi szó elhagyásával „az unitáriusok” és az „unitárius vallásközönség” nevezet használata mellett döntöttek. A felekezet nemzeti jellegét a papok és iskolamesterek öltözködésének szabályozásával is erősíteni kívánták. A legelső Kriza által elnökölt zsinaton kimondták, hogy:

„...a belső emberek egyenruhája legyen sötét színű és nemzeti. [...] a pap bárminő hivatásos papi szolgálat alkalmával palástosan legyen köteles megjelenni, s minden papi szolgálatát palástosan végezni.”

Az egyházi közigazgatás nyelve magyar volt ugyan, de az esperesi hivatalok még mindig latin köriratú pecsétjeiket használták. Az espereseknek meghagyták, hogy új pecsétnyomókat rendeljenek, a régi címerek megtartásával, de magyar körirattal. Az egyházi törvényeket is Kriza püspöksége alatt kezdték el latinról magyarra fordítani. Az 1864. évi kolozsvári főtanács a régiségek és ritkaságok megőrzését szorgalmazó törvényt fogadott el. Ekkor „fedezték fel” az énlaki templom híres rovásírásos tábláját. Az Egyházi Képviselő Tanács a „hunírásról” másolatot készíttetett, a főtanács pedig meghagyta, hogyha: „tagjai hasonló régiségeket és ritkaságokat találnak azokat feljelenteni s megvédésük iránt a szükséges intézkedéseket megtetetni igyekezzenek.” A belső önazonosság illetén megerősítése után szabályozni lehetett a zsinattartások és esperesi vizsgálószékek gyakorlatát, a különféle tisztségviselők esküformáit. Az egyházközségi élet élénkítését célzó határozatok sorából ki kell emelnünk a közgyűlés és a presbitérium megszervezését újól is szorgalmazó indítványokat. Nem hagyhatjuk szó nélkül azt sem, hogy a nemzeti jelleg megerősítése mellett gondja volt a püspöknek az árvák és aggok, özvegyek és munkaképtelenné vált papok ellátására. Püspöki szolgálatához fűződik a Koncz-alap segélypénztárra szervezése.

2. Oktatás. A főtanácsai és zsinati jegyzőkönyvek tekintélyes része az oktatás kérdésével foglalkozik. A kolozsvári, a székelykeresztúri, a tordai és a torockói iskolák sorsát, miként a népiskolákét is, szíven viselte a püspök. Talán ma is példaként szolgálhat az a tanügyi terv, melyet a kolozsvári gimnáziumnak megalkottak. A diákok heti 20, de maximum 23 órában tanultak osztályuknak megfelelően. A tantervet 11 évre szabták, három elemi, öt nyelvészeti és három bölcselmi osztályra. Az elemi oktatás tárgyai: olvasás, írás, rajz, vallás, ének, beszéd és értelemgyakorlás, számtan, természetrajz, földrajz, magyar nyelv, német nyelv és Magyarország történelme. Az öt évig tartó ún. nyelvészeti osztályban: magyar, német, latin és görög nyelv, földrajz, számtan, mitológia. Végül a három-

évnyi bölcselmi osztályban: algebrát, zoológiát, latin, görög, német nyelvet, alkalmazott algebrát, kémiát és filozófiát tanultak a diákok. A bölcselmi tanfolyamon is mindössze heti 20 órában tanították.

És most vessünk egy pillantást a falusi unitárius népiskolákra. A négy évre tervezett oktatás tárgyai: vallás, olvasás, írás, számtan. Megjegyzendő, hogy a számtankönyveket Brassai Sámuel, az olvasókönyvet Kovácsi Antal unitárius tanárok állították össze.² Különös gondot fordítottak a szép- és helyesírásra, és talán az sem mellékes, hogy mind a helyes, mind pedig a szépírást a gimnázium 8. osztályáig tanították.

3. Egyház-diplomácia. Megítélésünk szerint Kriza püspöki szolgálatának egyik legfontosabb területe az egyház külkapcsolatainak megerősítése volt. Az angol–amerikai–magyar unitárius kapcsolatok az 1860-as évektől jelentősen átalakultak. John Paget erdélyi jelenléte és Kriza angломániája szerencsésen kiegészítette egymást, még akkor is, ha ez időnként konfrontációhoz vezetett éppen a Londonba küldendő unitárius akademiták anyagi támogatását illetően. Az történt ugyanis, hogy a magyar unitárius diákok részére a Brit Unitárius Társulat ösztöndíjat ajánlott fel. Az egyház katasztrofális anyagi helyzetére való tekintettel nem tudott hozzájárulni a Londonban tanulók költségeihez még akkor sem, ha előzőleg a zsinat 500 forintos támogatást szavazott meg a mindenkori, London-

² I. osztály – 1. A vallás elemei. Miatyánk. Hiszek egy Isten... Tíz parancsolat és alkalmi imádságok. 2. Az anyanyelv elemei. Betűzés, olvasás. Kézikönyvként a Kovácsi Antal által összeállított ABCés könyvet használták. 3. A számtan elemei. Kézikönyv: a Brassai-féle Kisdedek számvetése. 4. Szavalás. Erkölcsi mondások, szabályok és versecskék. 5. Az írás elemei példányok után.

II. osztály – 1. Vallás. Kézikönyv: Krizától a Keresztény vallás elemei. 2. Anyanyelv, jelesen: a. Olvasás. b. A mondatok elemzése. c. Ortográfia. Kézikönyv: Gáspár János és Kovácsi Antal-féle olvasó-könyv. 3. Számtan, a Brassai-féle Kisdedek számvetése. 4. Szavalás az olvasó-könyvből. 5. Írás példányok után. III. osztály – 1. Vallás. Kézikönyv: Simén Domokos szent történetei. 2. Anyanyelv. a. Olvasás – nyomtatás és kézírásból. b. Mondatok ismertetése. c. Helyesírás. Kézikönyv: Kovácsi. 3. Számtan. Kézikönyv: Elemi számtan (Szabóky Schneider Adolf). 4. Erdély és Magyarország földrajza. Kézikönyv: Szabó Sámutól, Marosvásárhely. Kőváry László: Györke története Erdélyről stb. 5. Írás. IV. osztály – 1. Nagykatekézis (Nagysolymosi Koncz Boldizsár). 2. Anyanyelv: a. Olvasás – nyomtatás és kézírásból. b. Mondatok ismertetése. c. Értelem gyakorlás. Amit olvas a tanuló, mondja el a maga felfogása szerint. Mesék, erkölcsi mondatok betanulása. d. Helyesírás. Itt is, valamint az előbbi osztályokban a mester által betanítandó magyar helyesírási szabályok után. 3. Számtan. Kézikönyv: Elemi számtan. 4. Erdély és Magyarország története. Kézikönyv: Magyarország története rövid vonásokban, írta Szász Károly. 5. Írás példányok után.

Ének mindenik osztályban a templomi és halotti énekeskönyvekből.

ban tanuló magyar akadémitának. Kriza János Simén Domokoshoz, az első angol akadémitához küldött leveleiben szinte könyörög, figyeljen arra, nehogy az angolok az erdélyi valóságot és rettenetes szegénységet a fukarság jeleként értelmezzék.

„Levelem hangulatából is kiérezheti Simén úr, hogy a mi erdélyi állásunk nagyon szegényes, amit Ovidius *turpis egestas*nak nevez, mi sokkalta alantibb fok a pauperitásnál, mely a rómaiaknál inkább a középszerű sorsot jelenti. Mi erdélyi unitáriusokul ennél alantabb állunk. Azért legyen szíves kedves Simén úr, a mi helyzetünket, amikor szóba jön, az angol atyafiaknál ily szempontból terjessze elő, mert amint Paget úr beszéli, onnan kapott levelek után, ott rólunk szörnyű kedvezőtlen vélemények terjedtek el, mintha mi nem sietnénk nyílt karokkal az angol atyafiak szimpátiájának viszonzására s valamint ön irányában schmutzigul viseltük magunkat – ezek a Paget úr kifejezései –, most is úgy viseljük, nem akarván ön helyébe más ifjút rendelni.”³

Az erdélyiek megítélését és Simén helyzetét az is nehezítette, hogy 1861-ben a konzisztórium beleegyezése nélkül Raffaj Károly (1835–1894) göttingeni akadémita is ellátogatott Londonba. Kriza János leveléből az derül ki, hogy a fiatalember az angol unitáriusokon élösködött, pénzt kért tőlük, azt állítván, hogy őt az erdélyi unitáriusok küldték Angliába. A kellemetlen helyzetből Simén mentette ki a konzisztóriumot azzal, hogy a Brit Unitárius Társulat évi közgyűlésén „a sok balítéletet eloszlatta”.⁴

Az angol kapcsolatoknak természetesen más vonatkozásuk is volt. Kriza egy korábbi Siménnek küldött levelében egyebek mellett ezeket írta:

„...nem tehetem, hogy ki ne jelentsem, mily magas élvezetet szerez az én lelkemnek ez angol folyóirat [Inquirer] olvasása s mennyire óhajtom, hogy évről-évre mentül több olvasói legyenek erdélyi egyházunkban, hogy ezáltal legalább szellemi rapportban lehessünk az angol tudományos teológiával s az ottani vallásos élet hatalmasabb s mélyebbre ható folyamával. Ilyetén villanyos láncolat nélkül maholnap elzsibbadnánk s lassanként a régi századok arcát élettelenül visszaidéző múmiává lenne egyházi egyéniségünk.”⁵

A szellemi zsibbadást meggátolandó, az egyház fennállásának 300. évfordulójára készülődve, az erdélyiek hatalmas vállalkozásba fogtak. Tervüket segítette az a levél, amelyet 1868. július 4-én az Amerikai Unitárius Társulat titkára kül-

³ Borbély István: *Simén Domokos és kora*, KerMagv 1928. 60. évf., 73.

⁴ Uo., 76.

⁵ Uo., 67–68.

dött Kolozsvárra. Az amerikaiak elismeréssel szóltak a magyar unitáriusok évszázados hithűségéről, majd a következő ajánlatot tették:

„Úgy tetszik nekünk, hogy hasznos szolgálatot tennénk, ha a Dr. Channing és más írók munkáit Európa különböző nyelveire lefordítanók. Ennél fogva tisztelettel kérjük, értesítsenek, hogy vajon egy ily vállalat segítené-e a mi célunkat az önök országában és vajon önök közre adhatnák-e ezen munkákat, ha elküldennők. A mi szándékunk az, hogy válogatott értekezéseket bocsássunk ki magyar, német és zsidó nyelven, ingyen való szétosztás végett, meg lévén győződve, hogy az ily gondolatkicserélés nem lenne haszon nélkül. Önök természetesen sokkal jobban tudják, mint mi, hogy vajon ez segítene-e, és ezért az önök ítéletére bízuk egy ily vállalat célszerűségének eldöntését.”⁶

Kolozsvárott a *Keresztény Magvető* már korábban is közölt fordításokat Channingtől,⁷ és az amerikai unitárius teológus népszerű volt a magyarországi protestáns körökben is. A fordítások megkezdése előtt Simén Domokos Kriza Jánossal való alapos tanácskozás után „magánlevélben” tájékoztatta az amerikaiakat arról, hogy a német fordítás nem szolgálná a magyar unitarizmus ügyét, héberre pedig azért fölösleges Channinget lefordítani, mert minden zsidó tud magyarul. Az amerikai fél beleegyezett abba, hogy Kolozsvárott Kriza János, Ferencz József és Simén Domokos irányításával elkezdődjenek a magyar fordítások. A cél megvalósításáért 500 dollárt ajánlottak fel,⁸ s az erről szóló utalványt 1870. január 28-án elküldték Kolozsvárra. Az első kötet 1870-ben jelent meg, előszavát Kriza János püspök írta.⁹

A magyar unitáriusok nemcsak a „tractok” fordításán, hanem az amerikai hitrokonok közvéleményének befolyásolásán is fáradoztak. 1868 novemberében egy bizottság az EKT jóváhagyásával az Amerikai Unitárius Társulatnak hosszabb levelet küldött, melyben a jövő amerikai–magyar kapcsolatainak fő stratégiai irányvonalait vázolták. A fordításokra adandó segílyt hálásan köszönték, de

⁶ Uo., vol. I., 127–129.

⁷ W. E. Channing, *Krisztus iránti szeretet* (Love to Christ. A Sermon), ford. Buzogány Áron, KerMagv 1861. 45–60.

⁸ MsU 1019/A2. Az Amerikai Unitárius Társulat titkára, Charles Lowe 1869. november 26-ról Siménnek küldött levelében egyebek mellett ezeket írta: „I have just written to Mr. Kriza that, partly because of your letter, we had unlinquished on purpose of sending you tracts in German and having found it impracticable to print them satisfactory in the Hungarian language here, we are ready to send to your Consistory \$500 if they are disposed to supply it to translating and printing selections from our publications.”

⁹ *Channing Ellery Vilmos Válogatott művei*. Angolból fordították és kiadják az unitárius tanárok. I. kötet. Társadalmi tárgyuak. Kolozsvárt a Róm. Kath. Lyc. Nyomdájában, 1870.

egy nagyobb projekttel, a budapesti unitárius templom felépítésének merész ötletével rukkoltak elő. Hogy a pesti templomépítésre nézve 1868-ban konkrét terve és elképzelése nem volt az EKT-nak, azt az alábbi levélrészletből nem nehéz kikövetkeztetni:

„De midőn e tárgyban javaslatunkat az önök megkeresése folytán – elmondottuk –, nem hallgathatunk el más utat és módot is, amelyen kezét fogva, a tiszta keresztény elveknek nem csak tovább fejlesztésére, hanem a már kifejlesztetteknek állandósítása is eszközölhető volna. Nézetünk szerint e célt leginkább az által lehetne megközelíteni, ha mi legalább Pesten, hazánk fővárosában, most hirtelen egy unitárius templomot építhetnénk, s ezáltal a központban egy, a vallásos eszméknek irányt adó gyülekezetet alakíthatnánk. Egy ily gyülekezetnek alapja meg is van már, amennyiben ott a minisztériumnál több unitárius atyánkfiai vannak alkalmazva, a képviselő házban több unitárius képviselő van, sőt a kultuszminisztériumnál titkári minőségben egy papi egyénünk is van, aki a papi teendőket szívesen teljesítené. Csak templom hiányzik, ahová említett papunk összehívhatná híveit, és ahová mások is elmeheessenek megismerni vallásunkat, s levetközni az eddig ellene táplált vastag előítéleteket.

Ha tehát e dologra az önök figyelmét felhívunk szabad; ha önök ajánlata következtében ez ügyben támogatásukra számíthatunk; mi azt hisszük, hogy a cél valósításával oly gyülekezet alapját vetettük meg, amely helyzeténél fogva a legszebb gyümölcsöket fogja megteremni a szabad kereszténység ügyének.”¹⁰

¹⁰ Angol levelezési emlékkönyv, vol. I., 130–134. EUEGyLt, Kolozsvár. A levél angol fordítását teljes terjedelmében közölte a bostoni Monthly Journal, 1869. vol. X., March, 78–83.

A kézirat *Angol levelezési emlékkönyv* első részét, az 1825–1867 között folytatott magyar–angol levelezést Buzogány Áron egykori akadémista állította össze azért, hogy az angol–magyar kapcsolatokat dokumentáló anyag lehetőleg egy helyre kerüljön. 1868-ban Buzogány az Emlékkönyvet azzal a meghagyással adta át az Egyházi Képviselő Tanácsnak, hogy abba az angol és amerikai korrespondenciát továbbra is bemásolják. Az Emlékkönyvet az EKT határozata értelmében a magyar–angol–amerikai kapcsolatok hivatalos jegyzőkönyvének tekintették, és 1911-ig vezették. Az Emlékkönyvet Buzogány Áron kezdte írni a vol. 1. 1-től a 111-ig, majd Benczédi Gergely 1868-tól 1873-ig a vol. 1., 112-től vol. 2., 29-ig folytatta. Benczédi 1873-ban elfoglaltságára hivatkozva lemondott jegyzői tisztségéről. Az EKT Kovács Jánost bízta meg a jegyzőkönyv vezetésével, aki 1873-tól 1894-ig a vol. 2., 30-tól a vol. 3., 172-ig folytatta elődei munkáját. Kovács után ismeretlen kéz írt be 82 lapot a vol. 3., 172-től 254-ig, majd 1894-től 1911-ig Boros György végezte a jegyzői teendőket a vol. 3., 254-től, a vol. 4., 238-ig. 1911-től Ferencz József vezette a levelezés nyilvántartását, nagyon sok esetben a fogalmazványt ragasztotta be az Emlékkönyvbe, sajnos gondatlansága miatt több lap is megsérült.

A levelező bizottság javára írandó, hogy kiválóan tálalták a fővárosi unitárius jelenlét előnyeit, ugyanis a templomépítési ambíciók vázolója előtt a bécsi, ún. újkatolikusoktól Kriza János püspökhöz küldött levelet is ismertették. Ebben az „unitarizmus” öröndetes terjedéséről és a bécsi szuperintendencia szervezésére tett lépésekről számolt be egy volt jezsuita. A német levél másolatát a Brit Unitárius Társulathoz is elküldték, és a társulat egyik, az újkatolikus kérdésben járatos tagjától, John Fretwelltől azt a tanácsot kapták, óvakodjanak a bécsiektől. A bécsi újkatolikusok vezetője, C. A. Forstner Kriza Jánost ostromolta hivatalos elismerésükért. A korabeli pesti sajtó írt is a fejleményekről, az unitarizmus diadalaként harangozták be az eseményeket, szerencsére Kolozsvárról hivatalosan nem vették fel a kapcsolatot a bécsiekkel. Forstnert szodómiáért a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején bezárták, és az ügy ezzel lezárult.

Az Amerikai Unitárius Társulat rokonszenvét, erkölcsi és anyagi támogatását nem volt könnyű megszerezni. 1874 júliusában John Fretwell kereskedő a következőket írta Krizának:

„...az amerikaiak azt mondják, miért segítsük mi az erdélyi unitáriusokat, mikor nekünk is elég szükségünk van nyugaton? Erdélyországot az amerikaiak csak a németek tudósításaiból ismerik, azok pedig rossz színben tüntetik fel Önöket. Nekem sok fáradságomba kerül a balvéleményeket eloszlatni. Ha az amerikaiak meggyőződnek arról, hogy azt a pénzt, mit önöknek küldnek, úgy használják fel, hogy az ők várakozásaiknak megfeleljenek: akkor ezután többet is fogják segíteni.”¹¹

A küldött pénzzel a püspök és munkatársai jól sáfárkodtak. A Keresztény Magvető rendszeres publikálása, az 1868-ban tartott tordai emlékszinat, a jeles amerikai teológus, Channing válogatott műveinek öt kötetben való kiadása és a Londonban tanult akadémistáink hazai magvetése korszakos fordulatot jelentett az unitárius egyház életében.

¹¹ Angol levelezési emlékkönyv, vol. II. 49.

Kriza János és az 1868. évi emlékszinat¹

Magyarországon a Bach rendszer bukását követő években az önkényuralom korszakát jellemző „passzív ellenállást” felváltotta egy cselekvő politikai magatartás. Mivel azonban nyílt politikai összefüggésekre nem volt lehetőség, különféle, elsősorban kulturális megemlékezések sora, ill. kiemelkedő személyiségek temetési szolgáltatott alkalmat a közös demonstrációra, a nemzeti érzés kifejezésére, erősítésére. A történelmi múlt (régiségre) való visszaemlékezés, a népi kultúra felelevenítése, a magyar nyelv, tánc, zene ápolása mind ennek részét képezte.

Ezeknek a megemlékezéseknek a sorában elsőként 1859-ben az Akadémia által Kazinczy születésének 100. évfordulójára rendezett ünnepség említhető. Ezt követően Erdély városaiban is rendeztek hasonló Kazinczy-emlékesteket. Az unitárius egyház 300. évfordulójára rendezett ünnepsége is bizonyos szempontból beleillik ezeknek a megemlékezéseknek a sorába, emellett egyházpolitikai célokat is szolgált.

Dolgozatomban egyfelől a 300 éves megemlékezés megszervezésének körülményeit vizsgálom, másfelől elemzem az ünnepség szimbolikáját: melyek voltak azok az általánosan használt elemek, amelyek a közösség identitásának meg erősítésében szerepet játszottak.

Az unitárius egyház életében is fontos korszaknak tekinthetjük az 1860-as éveket, ugyanis hosszú idő után ekkor ültetett össze újra a püspökválasztó zsinat. Aranyosrákosi Székely Sándor püspöknek 1852-ben bekövetkezett halála után ugyanis a Habsburg abszolutista kormány kilenc éven keresztül nem engedte meg az unitáriusoknak, hogy egyházfőt válasszanak, jóllehet 1853-tól 1859-ig hat alkalommal is felterjesztették kérésüket.²

Ferenc József császárnak 1860. október 20-án kiadott diplomája,³ mely a Habsburg Birodalom uralma alá tartozó országok életének alkotmányos alapok-

¹ Elhangzott 2011. június 27-én Kolozsváron, a Kriza János születésének 200. évfordulóján rendezett konferencián.

² Lásd: 1859. augusztus 28-án Kolozsváron tartott Zsinati-Főtanács Jegyzőkönyve 3. jkv. sz. Lelőhely: Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: EUEGyLt).

³ Az októberi diploma az egyes országok számára széles körű autonómiát helyezett kilátásba, és Magyarországon is visszaállította az alkotmányt, a Magyar Kancelláriát és a Helytartótanácsot. A hadügy és a külügy azonban az uralkodó kezében maradt. Az okta-

ra való visszahelyezésére tett kísérletet, az unitárius vezető elitet cselekvésre ösztönözte. Mindenekelőtt Káli Nagy Elek főgondnok nevét kell megemlítenünk, aki az Egyházi Képviselő Tanácshoz 1861. február 3-án kelt levelében indítványozta, hogy báró Kemény Ferenc kancellár útján most már egyenesen a császártól kérjék a püspökválasztó zsinat összehívásának engedélyét.⁴

A kérvényre azon év áprilisában érkezett válasz, és ebben az állt, hogy a császár: „Erdély N. Fejedelemségét 1847-ik évig folytonosan élvezett törvényes állásába visszahelyezni méltóztatott, s miután e legfelsőbb kegyelmes Királyi Diploma értelmébe teljes jogerejébe visszalépett..., a bevett vallásoknak szabad választás útján betöltendő s fejedelmileg megerősítendő püspökségeik alatti szabad gyakorlata biztosítva van, a kérelmes vallási község püspöke megválaszthatása iránti jogos gyakorlatába azonnal visszahelyezendő, s az említett püspöki választás szokott úton és módon elintézendő.”⁵ Ennek értelmében, kilenc év után, 1861. július 1-jén a tordai Zsinati Főtanácson a 97 leadott szavazatból 63-mal Kriza János kolozsvári első papot, Kolozs-Doboka köri esperest, kollégiumi tanárt az unitárius egyház 22. püspökének választották.⁶

Az Egyházi Képviselő Tanács 1864. június 12-én tartott ülésén fogalmazódott meg először az a gondolat, hogy mivel az unitárius vallás „Erdélybe lett törvényes bevételének háromszáz éve nem sokára betelik, ...ezen oly nevezetes esemény emlékének megünnepléséről ideje korán gondoskodni kellene.”⁷ A Képviselő Tanács Kriza püspököt és Káli Nagy Elek főgondnokot felkérte arra, hogy tegyenek javaslatot „miképpen lehetne sz. vallásunk háromszáz éves életének emlékét maradandólag és a vallásos élet ébresztésére kihatólag megújítani.”⁸ Gál Kelemen szerint Krizát és Nagy Eleket diákkoruktól életük végéig (a püspök 1875-ben, a főgondnok 1878-ban halt meg) szoros baráti viszony fűzte egymáshoz.⁹ Együttes

tás nyelve a magyar lett. A magyar országgyűlés a birodalmi tanács intézményét, mint a magyar állam szuverenitását csorbitó tényezőt, 1861-ben elutasította. Lásd: Gál Kelemen: Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 3. Kolozsvár, 2003. 94–98.

⁴ Uo. 98.

⁵ 1861. április 28-án tartott Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve 155. jkv. sz. EUEGyLt.

⁶ 1861. június 30. és július 2. között Tordán tartott Zsinati-Főtanács Jegyzőkönyve. 16. jkv. sz. EUEGyLt.

⁷ 1864. június 12-én tartott Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve. 176. jkv. sz. EUEGyLt.

⁸ Ua.

⁹ Gál Kelemen: Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 3. Kolozsvár, 2003. 107.

munkájuk eredménye tükröződik az ünnep előkészítésére tett javaslatukban is, amelyet augusztus 28-án terjesztettek az EKT elé.

A két egyházvezető az 1868-as ünnepség megszervezésének indokát érthető módon történeti argumentációval támasztotta alá, de ugyanakkor nagyon világosan látták, hogy az 1568-as lelkiismereti szabadság és vallási türelem kihirdetése nem volt azonos az Unitárius Egyház törvényes becikkelyezésével. Ahogy fogalmaztak: *„rendesen az 1568-ik évi január 6-án Tordán hozott országos törvénytől számítják a sz. vallásunknak Erdélybe bevett vallásul elfogadtatását, de nagyon tévedne az, aki azt hinné, hogy ekkor az unitária vallás mint ilyen, formászerűen becikkelyezett volt, mert az Isten ígéje szabad hirdetésén s a hit miatti üldözés tilalmán kívül nem mondott ki a törvény egyebet, s mégis e törvéynél fogva kezdett a már azelőtt is fejlődésnek és terjedésnek indult unitária vallás Erdélyben jogosan létezni.”*¹⁰ Fontos tehát hangsúlyoznunk, hogy míg Krizáék a nevezetes 1568-as törvényből egyértelműen az olvasták ki, hogy az nem kialakult egyházi szervezetről beszél, hiszen mai szóhasználatból élve a különböző felekezetek még a konfesszionalizálódás időszakát élték, addig az őket követő évtizedekben éppen a 300. évforduló megünneplésének is köszönhetően, toposzként épült be, elsősorban az unitárius köztudatba, hogy 1568-ban lezárt dogmarendszerrel és struktúrával megalakult az unitárius egyház. Ez a már-már mitikus magasságokba emelt toposz még a huszadik század második felében is erőteljesen tartotta magát.¹¹

Az egyetemes egyház ünnepségét az 1868. évi pünkösdre tűzték ki. A püspöki és főgondnoki javaslaton végigvonul az a gondolat, hogy a megemlékezést meg kell óvni minden üres tüntetéstől, felekezeti türelmetlenségtől. Ennek a rendezvénynek, ahogy fogalmaztak *„nem szabad vallásunk szellemével úgy sem egyeztethető fitogtatásképpen, sem pedig felekezetiesség vagy egyes ember ünnepélyeként tűnni fel, s éppen ezért egy bizonyos napra határozandó külön templomi ünnepélyt tartani nem helyes, hanem a pünkösdi innepe különben is az apostoloknak az Isten Sz. lelke által lett felvilágosítása innepe lévén, ez lesz legméltóbb alkalom az azért való hálaadásra is.”*¹² Elrendelték, hogy pünkösdkor mindegyik eklézsiában alkalmi egyházi ének, ima és prédikáció hangozzék el. Továbbá Tordán

¹⁰ 1864. szeptember 4–5. Kolozsváron tartott Egyházi Főtanács Jegyzőkönyve. 7. jkv. sz. EUEGyLt.

¹¹ A demitizálásról elsősorban Balázs Mihály tanulmányát érdemes elolvasni: „A hit... hallásból lészön.” Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században. In: Uő. Felekezetiség és fikció. Bp., 2006. 11–36.

¹² 1864. szeptember 4–5. Kolozsváron tartott Egyházi Főtanács Jegyzőkönyve. 7. jkv. sz. EUEGyLt.

rendes szinat tartását tűzték ki „melynek szertartásai és külsőségei azonban a szokottól ne különbözzenek, s maradjon ez egyházi gyülekezet csak vallásközönségünk kegyeletes emlékeztetője anélkül, hogy azzal mások figyelmeztetése vagy pedig a másoknak való látványnyújtás céloztatnék s az ez alkalommal való hálaadást jellemezze a vallás és lelkiismeret szabadságához méltólag a legteljesebb keresztyeni türelem, s a többi vallások közötti csendes és nyugodt megférés szelleme, s ez egyházi ünnepély csakis vallásközönségünknek a múlt időkre saját vallásos belkörében való hálás visszaemlékezés léendvén, semmiképpen nem lesz szabad annak üres tüntetéssé, s céliránytalan hánykolódássá fajulnia.”¹³ Az eredeti célkitűzésükben tetten érhető az óvatosság és a pragmatikus szándék.

Az ünnepség mellett Krizaék javasolták két könyv megjelentetését, hogy „állandóbb emlék”-et is állítsanak. Az egyik egy népszerű hittani munka, amely vagy Szentábrahámi Mihály: *Summa Universae Theologiae Christianae secundum Unitarios* magyar nyelvű kivonata lehetett volna, vagy annak mentén egy új dolgozat. A másik könyv az unitárius egyház története volt, amelyet a külföldi unitáriusok történetével és az egyház hivatalnokainak, előjáróinak, papjainak, tanárainak, valamint tanítóinak névsorával lehetett volna kiegészíteni.

A művek kiadásával kapcsolatban a következő év június 11-én tartott EKT-ülésen úgy határoztak, hogy pénz hiányában csak az egyháztörténet megírására hirdetnek pályázatot 300 forint jutalomdíjjal, ugyanakkor a könyv kiadási és nyomdai költségének levonása után az eladásból befolyt összeg is a szerzőé lesz.¹⁴ Az EKT továbbá Kriza püspököt felkérte arra, hogy írjon egy imádságot és egy himnusz-szöveget, amelyet a pünkösdkor tartott megemlékezéseken az egyházközségben elmondanak és elénekelnek.¹⁵

Az ünnepség megrendezésének idején az unitáriusok helyzetét jól jelzi, hogy míg az 1867-es kiegyezést követő 1868. évi országos költségvetés a többi felekezeteket állami támogatásban részesítette, az unitáriusokat meg sem említette. Az EKT egy bizottságot hozott létre, hogy kivizsgálják a hír valódiságát, és tegyenek javaslatot a kialakult helyzet megoldására. A bizottság az 1868. május 6-i EKT ülésén azt javasolta, hogy államsegély ügyében forduljanak kérelemmel az országgyűléshez, melynek szövegét még aznap meg is fogalmazták.¹⁶ A felirat-

¹³ Uo.

¹⁴ 1865. június 11-én Kolozsváron tartott Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve. 195. jkv. sz. EUEGyLt.

¹⁵ 1868. január 12-én Kolozsváron tartott Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve. 14. jkv. sz. EUEGyLt.

¹⁶ 1868. május 6-án Kolozsváron tartott Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve. 125., 128. jkv. sz. EUEGyLt.

ban első helyen szerepelt az egyház 300 éves történelmére való hivatkozás „*Erdélyben már ezelőtt háromszáz évvel a lelkiismeret és vallásszabadság országos törvényül kimondatván az erdélyi alkotmánynak azóta híven és féltékenyen őrzött egyik alapját képezi, ez adott már ezelőtt három századdal nyilvános és törvényesen biztosított létezését unitária vallásunknak is.*”¹⁷ Ezt követően az 1847–48-ik évi pozsonyi országgyűlés XX. törvénycikkét idézték, amely az unitárius vallást Magyarországon is törvényesen elismerte, valamint megállapította az ország területén levő felekezetek egyenlőségét és viszonyosságát. Ezen országos törvények alapján továbbá kijelentették „*teljesen biztosítottnak hittük s hisszük szent vallásunkat, hogy annak az állam általi javadalmazásban való részesülésre szintoly jogosultsága van, mint a törvényesen bevett többi vallásoknak*”¹⁸, és az államsegélyből ki nem zárható. A kérvényben felsorolták egyházuknak a társadalomban, az oktatásban betöltött szerepét, és reményüket fejezték ki, hogy sérelmüket orvosolni fogják vallásközönségük megnyugtatására.

Ezt követően intenzív lobbi indult az unitárius ügy ismertetésére és pártfogók keresésére. Az egyházi vezetés ugyanis úgy értékelte a történeteket, hogy az unitáriusok befelé fordulása miatt a Szent Korona valamennyi országában törvényesen elismert felekezetet sem a kormány, sem a széles nyilvánosság nem ismeri. A felterjesztést 500 példányban kinyomtatták, és ebből Káli Nagy Elek főgondok által 400-at eljuttattak Berde Mózsá belügyminiszteri osztálytanácsos és országgyűlési képviselő hitrokonukhoz, hogy szétossza azt képviselőtársai között. Berde, aki 1865 és 1872 között volt az országgyűlés tagja, nyilvánosan csak egyszer szólalt fel, akkor is az unitáriusok ügyében, 1868. május 23-án, amikor benyújtotta az unitáriusok segély iránti kérését.¹⁹ Nagy Elek főgondnok a Berdéhez eljuttatott felterjesztésről jelentést tett az EKT-nak, amelyben így fogalmazott: „*sajnosan tapasztalván, hogy vallás-közönségünk hátra tétele s az államsegélyből való kirekesztés nagy részben annak is tulajdonítható, mert vallásunk állása körülményei s viszonyai a kormány előtt legkevésbé sem ismeretesek.*”²⁰ Ugyanakkor arról is beszámolt, hogy Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Deák Ferencnek és más országgyűlési küldötteknek az unitáriusoktól ő külön egy ismertetőt, valamint az egyház törvényes jogai melletti előterjesztést készített és juttatott el, amelyet 150 példányban szintén kinyomtatott.

¹⁷ Uo. 128. jkv. sz.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Benczédi Gergely: Berde Mózsá életrajza. Bp., 1901. 30.

²⁰ 1868. május 24-én Kolozsváron tartott Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve. 146. jkv. sz. EUEGYLt.

Az unitáriusok előjárói mellett Ferencz József kolozsvári első pap, a Pesten megjelenő Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1868. május 17-i számában a szélesebb nyilvánosság elé tárta egyházának helyzetét. Írásának bevezető gondolataiban a szerkesztő Ballagi Mórt szólította meg: *„örömmel tapasztalom, hogy felül-emelkedve a felekezetiesség határain, nem ez vagy ama confessio, hanem az igazság érdekében küzd, s lapjának irányt nem a hiu tömjénezés, hanem a szabad szellemnek teendő szolgálat nemes vágya ad: e meggyőződésből kiindulva, bátor vagyok egész tisztelettel felkérni, legyen szíves lapjában eme soraimnak egy kis helyet adni; mert – lelkemre mondom – én is igazságos ügyben kívánok szót emelni, mely bár legközelebről saját hitfelekezetemet illeti, merem állítani, hogy közös ügy, melytől a rokonszenvet senki sem tagadhatja meg, ki a testvériség és egyenlőség dicső eszméit nemcsak száján hordozza, hanem szívében is érzi.”*²¹ Ferencz József cikkében ugyanazt az érvrendszert találjuk, amely fellelhető az EKT országgyűléshez küldött felterjesztésében, illetve Berde Mózes felszólalásában. Nevezetesen mindhárom szövegben helyet kapott egyrészt a megszenvedett 300 éves unitárius múlt toposzainak felemlgetése, másrészt hivatkozás arra, hogy az egyház jogos létezését a törvényhozás sosem vonta kétségbe, sőt 1848-ig többször is megerősítette. Történeti múltjuk ellenére 1868-ban a nemzeti kormány mégis *„készül megírni a szomorú jelentést: volt és nincs.”*²²

Az unitárius ügy melletti lobbinak az lett az eredménye egyfelől, hogy az országgyűlés 5000 forint államsegélyt szavazott meg és ez az összeg az elkövetkező években lassan emelkedett. Másfelől Buzogány Áront, a kolozsvári unitárius kollégiumi tanárát kinevezték 1868. június 18-án vallás és közoktatásügyi minisztériumi titkárnak, aki ebben a pozícióban egyházát (is) képviselhette.²³

Ilyen előzmények után került sor Tordán 1868. augusztus 30–31. között arra a zsinati-főtanácsra, ahol az unitárius egyház megünnepelte fennállásának 300. évfordulóját. Az eredeti célkitűzés, miszerint *„belkörben”* ünnepelnek, már nem volt aktuális. Az egyháznak a nagyobb nyilvánosság előtt is meg kellett mutatnia magát.

A következőkben az emlékünnepegy kultikus szokásrendjét vizsgálom, amelyhez forrásként a Keresztény Magvetőben közzétett tudósítás szolgál.²⁴ Az

²¹ Ferencz József: Unitáriusok az 1868-iki országos költségvetésben. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 14. évf. 20. sz. 1868. május 17. 39.

²² Uo.

²³ Ferencz József: Buzogány Áron. Életrajz. In: KerMagv 1895. 30. évf. 75.

²⁴ Lásd Háromszázados jubileum. In: KerMagv 1868. 4. évf. 1–10.; A háromszázados jubileumhoz. Uo. 236–252.

elemzés szempontjainál Dávidházi Péter kutatásaira támaszkodom, aki a Shakespeare-kultuszról írott könyvében három csoportra osztja a világi kultusz körébe sorolható jelenségeket. *„A kultusz mint beállítódás bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindennekfölötti tisztelete, tehát teljes és feltétlen odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti; mint szokásrend szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből és életszabályozó előírások betartásának igyekezetéből áll; mint nyelvhasználat pedig túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód.”*²⁵

A Keresztény Magvető megemlékező szövegei jórészt olyan narratívák, amelyek nem a helyszínen, az ünnepségen hangzottak el, emiatt lényeges többletinformációkat is tartalmaznak az ünnepi beszédekhez képest. Hiszen tájékoztatniuk kellett azokról a térbeli és időbeli koordinátákról, körülményekről, amelyek között felolvasták vagy elmondták az ünnepi beszédeket. Emelkedett, patetikus hangvételük pedig felidézi azt a beszédmódot is, amely meghatározta az ünnep légkörét.

A kultusz szokásrendi elemei közé tartozik a megemlékezés előkészítése és az emlékünnepségek forgatókönyve. A kultusz működése szempontjából jelentős a helyszín, Torda kiválasztása, amely egyfajta „szent helynek” számított az unitáriusok számára, s számít a mai napig, ahová, azóta is elzarándokolnak a hívek különböző emlékünnepségek alkalmával. A megemlékező vagy az alkalomra összeállított, kiadott kötet, emlékkönyv is fontos elemként épülhet be egy ünnepi szokásrendbe, de ebben az esetben a várva-várt történeti mű nem készült el.

Az emlékünnepségek forgatókönyve kapcsán azok a szokásrendi elemek, amelyeket a továbbiakban ismertetni fogok, tökéletesen beleillenek abba a sémába, amelyet Praznovszky Mihály általánosan érvényesként állapított meg az irodalmi kultusz kialakulásának időszakára, de amely lényegében napjainkig is változatlan maradt. Praznovszky Mihály a magyar irodalmi kultusz megjelenését az 1855–1865 közötti időszakra teszi, és legfőbb sajátosságaként politikai eredetét és motiváltságát említi. Arról van szó, hogy a kiemelt periódusban a politikai cselekvés lehetőségétől megfosztott nemzet számára egyfajta önigazoló pótcse-

²⁵ Dávidházi Péter. „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Gondolat. Bp. 1989. 5. Lásd még M. Bodrogi Enikő: Az emlékünnepegy mint kultikus mozzanat: az unitárius egyház megalakulásának 300. évfordulója. In: Erdélyi Múzeum 2008. 1–2. sz. 44–55.

lekvés volt az irodalmi események szervezése. Az a politikai indíttatás állt ezek mögött, hogy a dicsőség csak részben az ünnepeltté, részben a népé, a nemzeté, „*amely soha nem feledkezhet meg önmaga erkölcsi erejéről*”²⁶, és ha alkalma lenne rá, a politika terén is lelkesen cselekednék. Tulajdonképpen még az emlékünnepekre leírására használt frazeológia sem sokat változott az elmúlt több mint másfél évszázad alatt. Olyan ismétlődő elemekkel találkozunk itt, amelyek együtt vagy külön-külön, de minden esetre beépülnek a hasonló rendezvényekbe. Ilyen például az istentisztelet, amellyel általában a megemlékezés kezdődik (vallásos rendezvényen ez magától értetődik, de világi megemlékezések esetében is igen gyakori), maga az emlékünnepe, a táncmulatság, amely rendszerint az ünnepiséget követi, és hajnalig tart. A kettő között szokott lenni a díszebéd vagy ünnepi vacsora, lakoma. Ezeknek a kötetlenebb programoknak a keretében kaptak helyet a felköszöntők és a tósztok. Színházi előadás is hozzátartozott a rendezvényekhez, ez néha helyettesíthette magát az emlékünnepet is.

Az 1868-as ünnepség bemutatása a Keresztény Magvető hasábjain annyira eleven és részletes, hogy azok is részesülhettek a megemlékezés hangulatából, akik nem tudtak személyesen ott lenni (ez általában jellemző a kultikus események bemutatására). Olyan beszédmódról van tehát itt szó, amely az olvasókat is bevonja, és az ünneplő közösség tagjává teszi.

A kétnapos szinatot augusztus 30–31-én tartották. Kriza János püspök már a megelőző napon, augusztus 29-én délután Tordára utazott, „*több szekérből álló díszes kísérettől követve*”. Teátrális mozzanatok sokasága kíséri mindvégig az ünnepet. Az egyház főpásztorát már útközben köszöntötték a túri és a komjátszegi lakosok, a szolgabíró, Csipkés Albert vezetésével. Tordához közeledve, a Dobogón lovas bandérium fogadta a püspököt, és a város főhadnagya, Szigethi Csehi Sándor üdvözölte, örömét fejezve ki, hogy a nevezetes ünnepnek épp Torda városa adhat otthont. Ígéretet tett arra, hogy a város lakói, felekezeti hovatartozástól függetlenül, versengenek majd a vendégszeretben. Az, hogy a különböző felekezetűek együtt ünnepelnek, többször előfordul a tudósításokban, amely a tudatos nyitást tükrözi. A szerzők jóleső érzéssel állapíthatták meg, hogy az ünnepség idején elcsitultak a különböző felekezetek közötti nézeteltérések, sőt, elenségeskedések: „*Zsinati szent gyűlésünk különös örömmel vette e meglepő üdvözlét [ti. az evangélikus püspökét] egy hazai protestáns testvér felekezettől, mellyel háromszáz év viszontagságait együtt élte át. Ha voltak idők, mikor a mostoha viszonyok olykor hidegséget s tartózkodást gerjesztettek közinkbe, annál több-*

²⁶ Praznovszky Mihály: „A szellemdiadal ünnepei.” A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén. Mikszáth. Bp. 1998. 126.

re becsüljük ez alkalmat, midőn szerető jobbukat nyújtják felénk, s ez által ünnepegyünk egy kedves és felejthetetlen benyomással gazdagabbá tették. Legyenek meggyőződve lutheránus testvéreink, hogy barátságukat becsülni tudjuk s szívből viszonzozzuk.”²⁷ A testvér szó itt a keresztyén önazonosság és egymáshoz tartozás megnyilatkozásaként kap hangsúlyt. E mozzanat jelentőségét az is mutatja, hogy a Keresztyén Magvető közli az evangélikusok levelét, és közvetlenül utána azt a köszönő választ is, amelyet még a zsinat idején megfogalmaztak, és elküldtek az evangélikus konzisztóriumnak.

A díszmenet megérkezésekor harangok zúgtak minden templom tornyában, és „nagy sokaság” üdvözölte az utcán a díszvendéget. A kultusz kutatás az ünnepségek jellemzőjének tekinti, hogy a beszámolóokban nem említene pontos lélekszámot²⁸: sokaságról, tömegről beszélnek, vagyis a homály, a bizonytalanság eszközét használják kultuszfelhajtó erőként. Tulajdonképpen nincs is jelentősége annak az ünneplők, a „beavatottak” számára, hogy a közösség tagjainak számát pontosan tudják, számukra az a fontos, hogy erősítsék a csoportidentitás érzését. A püspököt szállásán is fogadták a város előljárói, „a megyei hatóság érdemes főispánjával”, báró Kemény Györggyel az élen, az Aranyos-Torda egyházkör vezetői, „s az Erdély minden részeiből érkezett egyházi tanácsosok serege”.²⁹

Ezután istentiszteletet tartottak a templomban, ahol hálát adtak a jelenlevők azért, hogy egybegyűlhettek ünnepelni. Az este következő mozzanata kevésbé formális keretek között zajlott, lényege a szórakozás és az együttlét megélésének öröme volt. Nézzük, hogyan írja ezt le a szemtanú: „Estve a város önként világitott, s az utcákat a vendégsereg nyüzsgése tette zajossá. Régi ismerősök, kik évtizedek óta nem találkoztak, aggastyánok, kik szorongó szívvel várták e napot, ifjak, teli szent elhatározásokkal, és egy szép női sereg, kik napokig utaztak szülőikkel, férjeikkel, hogy e gyülekezet általuk is díszesebb legyen, kereste és üdvözölte egymást száz meg száz csoportokban. A közös érzés mintegy tükrözéséül ott ragyogtak a megyeház transparentjén e szavak: **hítszabadság, testvériség, egyetértés**. Csak késő éjjel lett nyugodt a város, mely ennyi vendéget rég nem fogadott kebelébe.”³⁰

Az egymáshoz tartozás érzése nemcsak a különböző társadalmi rétegek, különböző korosztályok és a más-más felekezetűek együtt-ünneplésében nyilvánul

²⁷ KerMagv 1868. 4. évf. 238.

²⁸ Az esti színielőadás résztvevőinek lélekszámáról annyit közöl a beszámoló, hogy „zsúfolt” volt a terem, az utcákon jelenlevő esti tömegről pedig azt, hogy „a vendégsereg nyüzsgése” tette elevenné a várost, illetve „száz meg száz” csoportba verődtek. Végül azt is megtudja az olvasó, hogy ennyi vendég rég nem volt a városban.

²⁹ KerMagv 1868. 4. évf. 237.

³⁰ Uo.

meg, hanem a közösségi tevékenységek gyakorlásában is. Egy lokális közösség nyilvánul meg az ünnep során: a helyi dalárda vagy dalárdák énekelnek, a helyi műkedvelők adnak elő színdarabokat, szavalnak, zenélnek. A programok a közös esztétikai élmény mellett erősítik a kohéziós erőt az ünneplő közösségben. Az ünnepi érzés nemcsak arra az eseményre irányul, amelyre emlékeznek, hanem magára az ünneplő közösségre is, amely egyben önmagát is ünnepli. Az ehhez hasonló ünnepségekről szóló leírásokban mindig kiemelt szerepet kap a díszes asszonyserег leírása, amely mintegy dekoratív velejárója a rendezvénynek. A fentebb idézett szöveg utal arra is, hogy a hölgyek hosszú, fáradságos utat tettek meg (azaz áldozatot hoztak), hogy részt vehessenek az ünnepségen.

A tulajdonképpeni szinat másnap, augusztus 30-án reggel 9 óra körül kezdődött és 31-én délután ért véget.

30-án délelőtt a templomi szertartáson „*az esős idő dacára nem csak a templom volt zsúfolásig tele, hanem külső környezete is*”.³¹ Az ünnepség Kriza János *Hymnus* című versével kezdődött (amelyet a szerző erre az alkalomra írt, és amelyet pünkösdkor is elénekeltek a gyülekezetekben), amelyet az *Isten áldd meg a magyart* dallamára énekeltek az egybegyűltek. Ebben a vallási és a nemzeti identitás egyidejű kifejezését láthatjuk, ugyanis a nemzeti himnusz dallamát egyesítették az unitárius püspök szövegével, amely a felekezeti erősítést szolgálta. Ezután egyházi beszédek és imák következtek, melyek központi témája a hit- és lelkiismereti szabadság múltja, jelene és jövője volt. A püspök beszédében „*költői szép vonásokkal festvén egyfelől a múltnak viszontagságait, másfelől azt az örömet s biztató kilátást, melyekkel e szinatot, milyent még unitárius nevet viselő keresztény soha nem ért, megünnepelhetjük*”.³² A beszámolóból azt is megtudjuk, hogy három és fél órát tartott az istentisztelet, de a közönség ennek ellenére nem fáradt ki, mivel a lelkesedés minden más érzést felülmúlt benne. A közebed után újabb istentisztelet következett.

Másnap, 31-én délelőtt papszentelést is tartottak, és ugyanúgy, mint az előző napon, az érdeklődőknek csak egy része juthatott be a templomba, olyan nagy volt a tömeg.

Értesülünk még arról is, hogy a szinat mindkét napján a közebed a megyeházához tartozó casino-teremben volt, ahol 300 lélek számára terítettek asztalt. Kultikus számmá lett a 300, és tudatosan vagy „tudatalatt” ennyi embert ültettek le: „*Itt voltak az egyházi tanácsosok s más vallású notabilitások. A karzatot nőkoszorú díszesítette. Az öröm s lelkesültség itt vett nyílt folyamat, mit a pohárköszön-*

³¹ Uo. 244.

³² Uo. 245.

tések folyvást fokoztak.”³³ Az első poharat a püspök emelte a királyra és királyné-
ra, amit kitörő éljenzés, „*mozsárdörgés*” és zene követett. Ezután a magyar királyi
minisztériumért, gróf Péchy Manó erdélyi királyi biztosért, a püspökért és a fő-
gondnok urakért stb. mondtak tósztokat, ugyancsak „*mozsárdörgés*” és zene kí-
sérétében. Utána a hazát, a hitszabadságot, a (vallási)türelmet, a testvériséget él-
tették. A Keresztény Magvető tudósítója a „*szebb jelenetek*” közé sorolja azokat,
amikor a református és római katolikus egyházi képviselők „*emeltek testvéries
poharat az unitárizmusért, unitárius püspökért és unitárius egyházért*”.³⁴ John
James Tayler, a londoni Manchester New College unitárius teológiai akadémia
igazgatója, az angol unitáriusok képviselője is tósztot mondott a külföldi
„*hitrokonok nevében*”, és a tudósító nem kis büszkeséggel emelte ki, hogy a kül-
honiak felnéznek az erdélyi unitáriusokra, akiknek történelme jóval gazdagabb,
mint az övéké: „*Ők, mint ifjabb testület, bámulattal és tisztelettel hajolnak meg
előttünk, kiket három század tövises útain láttak rendületlenül és lankadatlan
buzgalommal áthatolni*”.³⁵ Az a harc, amelyet az erdélyi unitáriusok folytattak év-
századokon keresztül, nemcsak a vallás terén mutatkozott meg, hanem a társa-
dalom, a polgári alkotmányosság szélesebb mezején is. Ebben a kijelentésben
olyan társadalmi öntudat nyilatkozik meg, amely a világ valamennyi liberális
gondolkodású emberével egy csoportba sorolja azokat, akik felekezeti önazonos-
ságukat tekintve unitáriusok, nemzetiségükre nézve magyarok és ugyanakkor
erdélyiek.

Az alapítványi támogatások megajánlása az ünnepek egyik lényeges esemé-
nye volt. A tordai zsinaton is több „*áldozatkész lélek*” tett különböző összegű
megajánlást egyházi és iskolai célokra. Ezek közül Berde Mózsza, Kelemen Benjá-
min, Paget Károlyné és özvegy Fejér Mártonné nevét említik meg. Azért, hogy az
ünneplő közösségnek is alkalma legyen bekapcsolódni ebbe a rituális áldozatho-
zatalba, gyűjtést szerveztek a székelykeresztúri gimnázium épületének kibővíté-
sére, amelyre azon nyomban össze is gyűlt hétezer forint. A zsinati főtanács maga
zárta a jótékonyági gesztusok sorát, földrajzi térképeket ajándékozva száz falusi
iskolának.

Az egybegyűlteknél a zsinat mindkét napján lehetőségük volt szórakozni is.
Kirándulást szerveztek Torda vidékére és a Tordai-hasadékba, a sóbányába, ame-
lyet ünnepi világításba borítottak az alkalom tiszteletére, színielőadáson, hang-

³³ Uo. 246.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

versenyen, táncvigalmon vehettek részt a jelenlevők, és még tűzijáték is emelte a rendezvény hangulatát.

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy az unitárius egyház fennállásának 300. évfordulóján rendezett emlékünnepély tökéletesen beilleszkedik a 19. század derekán kialakuló és a magyar társadalomban egyre fontosabb szerepet játszó világi kultuszok keretébe. Ugyanakkor az egyháznak azt a törekvését, miszerint „*belkörben*” kívánt ünnepelni, egy aktuálpolitikai esemény új irányban és cél felé vezette, amelyet Kovács Lajos püspök, a zsinat jelentőségeként aposztrofált, nevezetesen, hogy „*tulajdonképpen ez alkalommal lépett ki egyházunk a maga teljes súlyával a nagy nyilvánosság elé, és tette magát a testvérfelekezetek körében ismertté.*”³⁶

³⁶ Dr. Kovács Lajos: *Emlékezés Kriza János püspökre, halálának 100. évfordulóján.* In: KerMagv 1975. 81. évf. 100.

Murádin Jenő

Szathmári Pap Károly kapcsán Bölöni Farkas Sándor házsongárdi síremlékéről

Szathmári Pap Károly születésének kerek számú, 200. évfordulója ad némi aktualitást annak, hogy a sokoldalúságáról ismert alkotó egy föltáratlan vállalkozásáról ezen a helyen számot adjak. Megtámogatja a kezdeményezést az a körülmény, hogy egy közelebbi kormányhatározat a művész születésnapját, január 11-ét a Román Fotográfia Napjává nyilvánította. Ennek 2012. január 11-re időzített rendezvényei már előre vetítik kiadványok megjelentetését, szakmai konferenciát, emléktábla-avatást, síremlékállítást.

A Kolozsváron született és élete delétől Bukarestben élt Szathmári Pap Károly (1812–1887) két kultúra vonzáskörében írta be nevét kora művészetének történetébe. Festő volt és rajzoló, akvarellista és litográfus, európai összefüggésekben pedig mindenekelőtt fotográfus, a fényképészet úttörő műfaji megújítója.

Mindössze egy plasztikai-szobrászi munkájáról tudunk Szathmárinak. Ez a mű Bölöni Farkas Sándor síremlékszobra. Megbízóit a szükség vitte rá, hogy hozzá forduljanak, mivel azokban a korai időkben Kolozsváron szobrászok még nem működtek. Szathmári viszont a szokatlan feladatnak is legjobb tehetsége szerint tett eleget.

Ez a mű kultúrtörténeti szempontból is különleges értéket képviselt. Tárgyi valóságában testesítette meg a Bölöni-kultuszt, fölállításától kezdődően másfélszáz éven át. Ezért indokolt, hogy a szobor keletkezéséről éppen Bölöni Farkas emlékezetével és társadalmi megbecsülésével összhangban, tehát mélyebb merítéssel essék szó.

Tengernyi irodalma van annak, milyen mozgósító hatást gyakorolt Bölöni Farkas Sándor könyve, az *Utazás Észak-Amerikában* a polgárosodás hajnalán lejátszódó reformmozgalomra. Az egymás után két kiadást megélt könyvet hiába tiltotta be utóbb a cenzúra, gondolatai – az erdélyi viszonyokkal szembe állított amerikai szabad társadalom példája – megtette erjesztő hatását. Széchenyi magasztaló szavai szerzőjének többet jelentettek, mint a megtestesítő kitüntetések sora, melyeket a reá valló szerénységgel legszívesebben elkerült volna. Bár a Magyar Tudós Társaság (az akadémia) 1834-ben tagjává választotta, ő továbbra is a főkormánysház pipafüstös, egészségtelen szobáiban, guberniumi fogalmazóként tengette életét. Kezdeményezéseiért, a kolozsvári Nemzeti Színház melletti kiál-

lásáért, a kaszinó, a takarékpénztár, a létrehozandó Múzeum-Egylet ügyeinek fölkarolásáért nem várt elismerést. Aszkétikus visszavonultságban maradt, egyedül küszködve sorvasztó betegségével.

Élete végső napjait az emlékezetéért legtöbbet tevő Jakab Elek történész próbálta földeríteni,¹ és gróf Gyulay Lajos, a pályatárs és közeli barát tett említést naplójában a nála tett utolsó látogatásról.²

Temetése a reformeszmék melletti tüntetéssel ért föl.

Kolozsvárt éppen akkor javában folyt a reformkori erdélyi országgyűlések legfontosabbika, az 1841–43-as diéta. A Redut termében ülésező küldöttek egy része testületileg vonult ki a Házsongárdi temetőbe, a csikorgó hidegben, hogy kegyeletét az elhunyt földi maradványai előtt lerója. Magát a végső búcsúztatás menetét Jakab Elek rekonstruálta: „*Farkas S. 1842-n febr. 2-n östvefelé hagyta el e földi életet. [...] A temetés febr. 4-én volt d.u. 4 órakor, koporsója felett Kriza János, akkor kolozsvári unitárius pap könyörgött, hármóniás ének mellett 24 fáklya lángja között kísérté a köztemetőbe nagy sokaság; melynek egy része az országgyűlési követi kar volt; a sírnál Pálffy János küüllővármegyei ellenzéki követ beszélt.*”³

Mennyire tudatosult Bölöni Farkas Sándor szellemi hozzáállása a reformmozgalomhoz, azt mi sem példázza jobban, mint a korszak két kolozsvári lapjának állásfoglalása. Míg a Méhes Sámuel szerkesztette *Erdélyi Híradó*ban, a reformpárti empátiáját nyíltan vagy burkoltan képviselő lapban, méltató írást és a síremlékre hirdetett gyűjtés eredményének folyamatos közlését találjuk, addig az ifj. Szilágyi Ferenc által kiadott *Múlt és Jelen* még említést sem tett Bölöni Farkas haláláról.

A szabadságeszményekkel mélyen rokonszenvező Kőváry László egy gondolattal továbbfűzte a Bölöni-kultusznak a síremlék fölállításával tápot adó mozgalom történetét. *Székelyhonról* című, 1842-ben Kolozsvárt megjelent kötetének egy passzusát átemelve, a szélesebb olvasótáborhoz szóló *Beszélytár* című kiadványában nyomatékosította álláspontját. „*S legyen szabad most kérdenem: valjon a néhány nap után [ti. a temetést követően] tervelt szobor, nem méltó emléke leend-e? [...] Ne vonjátok meg tőle a háládatosság érzelmét, hiszen a nemzet dicsősége egyesek homlokáról sugárzik alá; s e korán elholt gyermekével a hon nem fog megszégyenülni.*”⁴

¹ Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. KerMagv 1870. V. köt. 241–334.

² Gróf Gyulay Lajos: *Napló (1820–1848)*. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Csetri Elek. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004. 279–280.

³ Jakab Elek, i. h. 329.

⁴ Kőváry László: *Bölöni Farkas Sándor*. Beszélytár, Kolozsvárt, 1843. 4–7.

A közösségi hozzájárulással tervezett kegyeletes emlékállítások története, végig a századforduló-századelő idejéig, azt mutatja, hogy a kezdeti lelkesedés az esetek többségében alábbhagyott, és a nehezen összegyűlt pénzalapok miatt a megvalósítás évekig elhúzódott.

Bölöni Farkas hamar elkészült síremléke a kivételesen ritka eseteket példázza.

A síremlék-állítás ügyének fölkarolását Kriza János, a kolozsvári unitárius egyház lelkésze (a későbbi püspök és a *Vadrózsák* népköltészeti gyűjtemény neves szerzője) és Brassai Sámuel vállalta magára.

A kezdeményezésnek az egyház konzisztóriumai jegyzőkönyveiben is nyoma maradt. 1842. február 28-i ülésük bejegyzésében olvasható: „*Javaslatba hozván, mi szerint néhai Farkas Sándor kedves atyánkfia sírja fölébe czélszerű emlék állítására aláírási ív nyitassék*”.⁵ Mivel az elhunyt nagybecsű könyvtárát végrendelkezésében egyházára hagyta, a konzisztórium a hála érzésével adott ennek is kifejezést. „*Egyszersmind – olvashatjuk folytatásképpen a fenti jegyzőkönyvből – tisztelt néhai atyánkfiának megjelent könyomatú melyképe [Sikó Miklós munkája] a néhai jelleméhez illő egyszerű rámába, üveg alatt tétessék a könyvtárba.*”

Az *Erdélyi Híradó* 1844 nyaráig tíz közlésben tette közzé az adományozók névsorát, mintegy buzdításul a további adakozásokra. A névsorból néhány kiemelt név azokra vonatkozik, akik személyükben is közel álltak a mindössze 47 éves korában elhunyt Bölöni Farkas Sándorhoz. Gróf Gyulay Lajos 64 forinttal, Brassai Sámuel 12 forinttal, Kelemen Benjámín (Wesselényi Miklós gazdatisztje) 8 forinttal, Mikó Mihály (csíkszéki aljegyző) 11 forinttal, Tiltsch János könyvtáros (az *Utazás Észak-Amerikában* kiadója) 1 arannyal járult hozzá a költségekhez.

Az anyagiak biztosítékával a „síremlék bizottmány” nevében Kriza 1844. május 29-én azt jelentette, hogy az emlékmű díszes talapzatára a „*kolozsvári építész, Kagerbauer Antal úrral tett egyezés szerint*” a szobordíszes mű a Házsongárdban még abban az évben fölállításra kerül.⁶

A monumentális talapzat és a reá kerülő szobor elkészültének ügye itt kettéválik. Közülük csak az előbbi követhető tárgyi leírásban.

Kagerbauer Antal építőmester (1814–1872) megbízatása egészen kézenfekvő volt. A klasszicizmus és hangsúlyosan a romantika stílusában tervező alkotó

⁵ Az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. Főkonzisztóriumai és zsinati jegyzőkönyvek 1841–1843. Az 1842. február 28-i ülés jegyzőkönyve, 184.

⁶ Kriza János: *Bölöni Farkas Sándor síremléke tárgyában*. Erdélyi Híradó, 1844. június 7.

a korszak sokat foglalkoztatott jó nevű építészeként vált ismertté. Dolgozott Bonchidán, Tordán, Marosújváron és különösen sokat Kolozsváron. Ő fejezte be a Magyar utcai kétágú református templomot, építette a szentpéteri neogótikus római katolikus templomot, a Házsongárdban, a Bölöni Farkas-emlékművet követően, romantikus síremlékek sorát emelte, beleértve a Mikó-kriptát. Kolozsváron a Bölöni Farkas-sír díszes talapzatára kapott megbízása idején éppen a városi tanácsház (1841–1845) építésén dolgozott, így a munkálatok nyugodtabb pillanataiban jutott ideje az új vállalkozásra.

Az említett év, 1844 júliusának végéről bukkan föl egy híradás arról, hogy elkezdődött a monumentális oszlop talapzatának építése. *„Bölöni Farkas Sándor síremlékén már dolgoznak – írta az Erdélyi Híradó. – Egyike leend a kolozsvári sírkert szebbjeinek, közelében Kendeffy Ádáméval. E két, hazáért és szabadságért lángolt férfiak méltán nyugszanak egymás mellett.”*⁷

A sírhely kijelölése különös gonddal történt. A Házsongárd délkeleti magaslátán akkor még nem állott kiemelkedően magas vagy díszes sírhely. Berde Mózes szarkofágyszerű síremléke vagy a Brassai Sámuelé, amelyek ma Bölöni Farkas nyughelyét határolják, csak sok évtized múltán kerültek helyükre. Valóban a korán elhunyt Kendeffy Ádámé volt a legközelebbi kimagasló obeliszk, melyet a közrefogó kőoroszlánokkal Hess János bajor származású szobrász készített. Jakab Elek még emlékeiből idézte *„e kitűnő hely”* kiválasztásának tudatos voltát, hogy az emblematikusan példázza a szellem kiválóságainak érdemeit, kegyeletes emléküket *„sokak fölött magasán állását”*.⁸ De nem sikkadt el e mozzanat a későbbi emlékezősekben sem. A kolozsvári unitárius kollégium 1901–1902-es értesítőjében dr. Kiss Ernő kollégiumi tanár így írt a síremlékről. *„Az élő kegyelet díszes emléket emelt porai felett, mely magasán emelkedik ki a többi gyászemlék közül, mintha Farkasnak még kőbe vésett képmása is őrszemekkel tekintene végig a városon, és figyelné, vajon az lett-e már hazája, aminek ő álmodta.”*⁹

A szokatlanul magas kőoszlop a romantika kedvelte neogót stílusban mint négyoldalú hasáb emelkedik ki a föld felszínéről és vált át a közepétől nyolcoldalúvá. Tervezője a csúcsíveket mind a négy, mind a nyolc oldallapok végén egyszerű vakmértűvekkel díszítette. A tetejébe került szobor talapzatát nyolc öntött fémlap keretezi, az arányosan beosztott felirattal: *Bölöni – Farkas – Sándor – az észak – amerikai – utazó – sz. 1795 – M.H. 1842.*

⁷ *Kolozsvári napló*. Erdélyi Híradó, 1844. július 30.

⁸ Jakab Elek, i. h. 241.

⁹ Kiss Ernő: *Bölöni Farkas Sándor*. In: A kolozsvári unitárius kollégium Értesítője az 1901–1902. iskolai évről. Szerkesztette Gál Kelemen igazgató. Kolozsvár, 1902. 107.

A szobor megrendeléséről alig-alig áll rendelkezésünkre valamilyen forrás. Bizonyos azonban, hogy Szathmári Pap Károly annál szívesebben vállalta a számára szokatlan megbízást, mivel a szabadság szellemének harcosát különösen közel érezte magához. Személyesen is jól ismerhette őt, hiszen Bölöni Farkas hivatali szolgálatán túl mindenütt ott volt, ahol a köz javára bármit is tehetett. Társatlanságában, örökös aggregénységében gyakran lehetett látni Kolozsvár utcáin. Erről Kőváry László is megemlékezett: „*Magas termete, magas homloka, nagy sas orra, beesett halvány arca, mély gondolkodó járása, vagy mélázva itt-ott a piaconi [főtéri] meg-megállása gyaníttatá, miképp e férfiban talán egy Cassius üzi hallgatag gondolatjátékát.*”¹⁰

Ha tudott is Szathmári Bölöni Farkasnak Simó Ferenc által készített közkeletű litográfiájáról, a mintázáskor nem ezt a tüdővészesen beesett alkatú férfiportrét vette alapul. Az ő modellezése fiatalabb, erőteljes férfit ábrázol, homlokára alig ráforduló, oldalt szép hullámokban ereszkedő hajjal, erős metszésű orral és a klasszicitást hangsúlyozó római tóga redőzött felső részével. A büsztről Szathmári egy könyomatot tett közzé, mely a Kőváry szerkesztette *Beszélytár* 1843-as évfolyama első füzetének címlapján jelent meg. Erről az *Erdélyi Híradó* hirdetésszerű tudósítása számolt be. „*Egyébiránt becsessé teszi a Beszélytárt Farkas Sándor mellszobra, mit fáradhatatlan Szathmárynk művészekének köszönünk.*”¹¹

A síremlék föllállításáról csak több évvel később tett említést Kőváry: „*Teme-tőnk e szép emlékköve – írta – 460 frt-ba kerülve 1845-ben elkészülve állt.*”¹²

A síremlékről Sikó Miklós készített 1854-ben könyomatba áttett rajzot, és a fotográfus Veress Ferenc 1865 körül fölvelt fényképe örökítette meg az elsők között. Különös megbecsülését jelezte, hogy Kolozsvár magyarsága 1873-ban ennél az emlékműnél ünnepelte először március 15-ét.

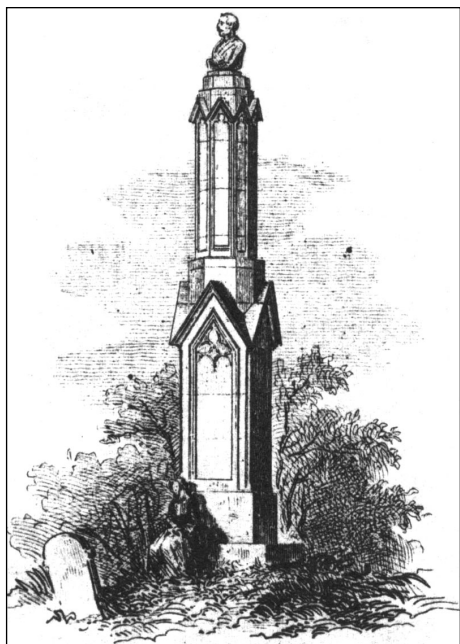
Sajnálatosan a mellszobrot 1999-ben egy júniusi vihar idején nekicsapódó faág ledöntötte. A kőbe faragott mellszobor fejét, erősen sérült állapotban, az egyházvezetőség elszállíttatta, s jelenleg a kolozsvári unitárius templom raktározásra használt helyiségében található. A kár helyreállítására csak 2004-ben került sor.¹³ Az obeliszk helyreállítását Nagy Benjámin szobrász-restaurátor végezte el, példamutatóan. A neogót oszlop tetejére újraállított szobor azonban már nem a

¹⁰ Kőváry László: *Bölöni Farkas Sándor életrajza*. Napkelet [Pest], 1859. 7. sz. 104–105.

¹¹ *Kolozsvári napló*. Erdélyi Híradó, 1843. február 21. 87.

¹² Napkelet, i. h.

¹³ Gaal György: *Tört kövön és porladó kereszten*. Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár, 2010. 174.

Bölöni Farkas Sándor síremléke Sikó Miklós 1854-ben készült könyvátján

A síremlék egy mai felvételen

Szathmári Pap Károlyé. A Nemzeti Panteon Alapítvány által támogatott 2004-es felújításkor Ledniczky Tamás fiatal képzőművész szobra került a helyébe.¹⁴ Az akkor még főiskolai tanulmányait végző szobrásznövendék mintául vette ugyan a megsérült művet, de annak kifejező erejét, patinás archaizmusát visszaadni nem tudta.

Ez volt talán a legolcsóbb, de nem a szerencsésebb megoldás. Annál inkább, mert Szathmári eredeti szobormakettje, patinázott gipsz változatban az unitárius püspökség birtokában akkor még látható volt (ma valahol lappang), és sérült állapotában is mintául szolgálhatott volna a szokásos „pontozásos” újrifaragására, esetleg újraöntésére.

Bárhogyan történt is, ez a síremlék annyira egyedi és kiemelt történelmi értéke a Bölöni-kultusznak és Szathmári kolozsvári működésének, hogy történetének feltárása is számot tarthat a közösség érdeklődésére.

¹⁴ Köllő Katalin: *Felújított síremlék a Házsongárdban*. Szabadság, 2004. július 19.

MŰHELY

dr. Selinger Sándor

Erdélyi unitárius egyházakörök térinformatika alapú történeti adatbázisa

I. Tudományos előzmények, célkitűzés

Minden nemzet, nép, vallási közösség esetében alapvető létfeltétel az önismeret. Az önismeret alapja a múlt ismerete. A múlt ismeretébe beletartozik az adott földrajzi táj vallásainak, egy-egy felekezethez kapcsolódó jellegzetes, pótolhatatlan és kiemelkedő jelentőségű műemlékeinek, az épített örökségnek, műemléki tárházának a története is.

Minden történeti kor bizonyos mértékig becsben tartotta, és legjobb esetben védte is az előző korok egyes építészeti emlékeit, melyeket hasznosságuktól függetlenül szépnek ítélt, vagy régiségük, a hozzájuk fűződő történelmi, vallási vagy más hagyomány miatt tisztelt.

Erdély magyar vonatkozású vallástörténeti szempontból fontos építészeti emlékei és azok környezete az elmúlt évszázadokban nemcsak a globális hatások miatt alakult, illetve folyamatosan alakul át vagy éppen pusztult el, hanem a korábbi évszázadok, évtizedek (közte az államszocialista) fejlesztési és tervezési viszonyainak is betudhatóan, veszélyben, sőt ennél többen, lassan eltűnő félben van.

A műemlékek építés- és egyháztörténeti adatainak gyűjtése, értékelése és feldolgozása tudományos feladat. A műemléki nyilvántartás a műemlékek helyrajzi, tulajdoni és főbb tudományos, illetve műszaki adatait tartalmazza, magában foglalva az épülettel kapcsolatos hatósági intézkedések és az épülettel foglalkozó irodalom (cikkek, tanulmányok) jegyzékét. A nyilvántartás elengedhetetlen kelléke a gyűjtött adatoknak fotókkal, leírásokkal, a földrajzi közeggel együtt történő dokumentálása.

Az adatgyűjtés ezen összetett megközelítése térben és időben rendkívül bonyolult kölcsönhatások elemzését teszi szükségessé, amelynek – tudomásunk szerint – az egyházköri történeti adatbázisok tanulmányozását illetően eddig nincs kialakult gyakorlata.

A nagyszámú, létező papíralapú – kartoték típusú – információs rendszerek nem tudják biztosítani azt a fajta rugalmasságot és hatékonyságot, amit ez a komplex munka megkíván.

Kézenfekvő tehát, hogy az egyes egyházkörök, az ezekhez tartozó műemlék-épületek (templomok, iskolák, egyéb építmények) területi eloszlása időbeni változásának tanulmányozásához, egy új szemléletmódra, az adatbázis gyakorlati megvalósításhoz más eszközökre van szükség.

Lehet-e vajon napjainkban más válasz erre a kihívásra, mint az informatika egyik dinamikusan fejlődő ága, a térinformatika?

A térinformatika a Föld felszínén levő tárgyak, jelenségek, történeti, földrajzi események, folyamatok, helyzet- és állapot-leírására, az esetleges változások és azok hatásainak figyelésére, elemzésére alkalmas eljárások és eszközök rendszere.

A térinformatika, egy olyan számítógépes technológia, mely egybefogja a térképi és szöveges, leíró adatkészleteket abból a célból, hogy ezen adatokból tematikus (cél)térképek, értékelések legyenek előállíthatóak.

Az emberi lét és tevékenység hatással van a földrajzi értelemben vett térre, ezért érthető, hogy a földrajzi információnak igen nagy szerepe van bármilyen emberi tevékenységet érintő döntésben. Olyan válaszokat keresünk, melyeket a HOL? MIT? MIÉRT? MIKOR? kérdésekre szoktunk adni egy-egy jelenség vagy cselekmény esetén.

A területhez, a földrajzi helyhez kötött információs rendszer bevezetése, a valóságon, illetve a levéltári adatokon alapuló tényadatokból felépülő terepi modell, az egyházkörök történeti – időbeni – változásainak és az ezekhez kapcsolódó műemléki helyszínek tanulmányozásának újszerű szemléletét adja.

A térinformatikai megvalósítás tehát nem cél, hanem eszköz.

Véleményünk szerint nyugodtan állítható, hogy: a térinformatikai rendszereknek a használata az egyházkörök történeti, térbeli kiterjedésének, az ezekhez kapcsolódó műemléki objektumok változásainak a tanulmányozásában ma már egyszerűen nélkülözhetetlen.

A tanulmány célja az Unitárius Egyház egyháztörténeti adatainak és az ezekhez kapcsolódó műemléki objektumokhoz tartozó információknak egységes, térinformatikai rendszerbe történő bevitele, tárolása és a közös elemzési lehetőségének a megvalósítása.

Ezen egységes rendszer szerinti kezelés és vizsgálat, mely jelenleg még teljesen hiányzó tevékenység, természetszerűleg egy erre a célra fejlesztett térinformatikai rendszerben valósulhat csak meg, ezért az első és egyik legfontosabb lépés egy specifikus, vallástörténeti periódusokhoz kötött egyházköri, építészeti, környezeti nyilvántartás jellegű adatbázisnak a kialakítása.

A kialakítandó adatbázis téridő szerkezete nem azt jelenti, hogy egy más típusú, új adatgyűjtésre lenne szükség. Ebben a szerkezetben az unitárius egyház különböző levéltári, könyvtári, illetve internetes forrásokban jelenleg megtalálható vallástörténeti eseményeit, adatait rögzítjük.

A kérdés az, hogyan állapíthatóak meg ezek a vallástörténeti periódusok, hogy az elmúlt több mint 450 év alatti változásokat, térben és időben egy térinformatikai adatbázisba öntve minél pontosabb választ adjon a mára kialakult egyházi szervezet földrajzi és lélekszámbeli változásaira.

Az alkalmazott térinformatikai rendszer az egyházkörök időbeni és térbeli elhelyezkedésének miértjének megértésében nyújthat segítséget még akkor is, ha viszonylag hatalmas adatmennyiséget kell a rendszerbe integrálni és megvizsgálni.

A rendszer lehetőséget ad arra, hogy térbeliségében (térképen) is láthatóvá és lekérdezhetővé tegyük, hogy hol és mikor alakultak ki az unitárius vallásközösségek, hol és mikor építettek templomokat, iskolákat, ispotályokat és egyéb közösségi épületeket.

Az adatoknak pusztán térinformatikai szempontokból történő megközelítése fontos kiegészítéseket adhat az egyháztörténettel foglalkozó kutatóknak. Így földrajzi és egyháztörténeti szempontokat összekötve tekinthetünk vissza az elmúlt 450 év történéseire.

Ismeretes tény, hogy az 1560-as évek végére az unitarizmus tanai széles körben terjedtek el. 1568-tól maga a fejedelem is unitárius lett az udvari nemesség jelentős részével együtt.

Az 1570-es évek elejére a legtöbb magyarlakta faluban és városban otthonra talált az új vallásfelekezet.

Az unitarizmus Magyarországon is, az Alföldön, a Partiumban, Baranyában termékeny talajra talált. Az unitáriusok önálló egyházi szervezetet hoztak létre.

Az egyházközösségek számát sejteti az 1578. évi tordai zsinat, amelyen 322 lelkész volt jelen. 13 egyházkört alkottak, élén a választott esperessel.

A feladat, választ adni arra, hogy térben és időben hogyan változtak az Unitárius Egyház terjedési határai, egyházköreiből száma, és alakult ki mára a 110 anya-, 7 társ-, 3 szórvány-, 37 leány- és 29 szórványegyházközség. Az egyes vallástörténeti periódusokban nemcsak az egyházkörök pusztta közlésére szorítko-

zunk, hanem térbeli, földrajzi környezetben jelenítjük meg azokat, amely további magyarázatra, továbbgondolkodásra érdemes kérdések megfogalmazására serkentheti a vallástörténettel foglalkozó kutatókat.

A történeti korok bemutatásához nélkülözhetetlenek az épületek, építmények adott állapotát rögzítő felmérések, műemléki nyilvántartások. A felmérés lehetővé teszi a műemlék behatóbb tanulmányozását, megismerését, ismertetését, továbbá alapul szolgálhatnak a későbbi helyreállítási munkálatok tervezéséhez.

Az így összeállítandó egyháztörténeti műemléki nyilvántartás egyben egyedülálló kordokumentummá is válhat.

II. Vallástörténeti periódusok

Figyelemre méltó az a tény, hogy egy eszme megszületése után hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy az a „gyakorlati” életet is szolgáló szervezetekben, illetve intézményekben (tulajdonban, épített örökségben) is megjelenjenek.

Az Unitárius Egyház köreinek és intézményeinek térbeli változásait az elmúlt majdnem 450 évben az alábbi 9 vallástörténeti periódusra osztva vizsgáljuk:

1. 1568. január 13. – tordai országgyűlés – **1579. november 7.** – Dávid Ferenc halála

2. 1579–1690 – az Unitárius Egyház a református fejedelmek alatt (*az ellenreformáció I. szakasza*)

3. 1691 – a Lipót-féle hitlevél kihirdetése (*az ellenreformáció II. szakaszának kezdete*) – **1781.** II. József „Türelmi rendelete” (az unitárius egyház anyagi és közigazgatási újjászervezésének kezdete)

4. 1786–1811 – Lázár István püspöksége (1811 a látványos építkezések vége)

5. 1825 – a reformkor kezdete – **1876.** – Ferencz József püspökségének kezdete

6. 1876–1928 – Ferencz József püspöksége

7. 1928–1948 – a szocialista tanügyi reform kezdete (valamennyi egyházi iskola államosítása)

8. 1948–1989 – (1970 – új egyházközségek alakulása Kolozsvár, Csíkszereda, Kőhalom, Homoród, Brassó, Székelyudvarhely)

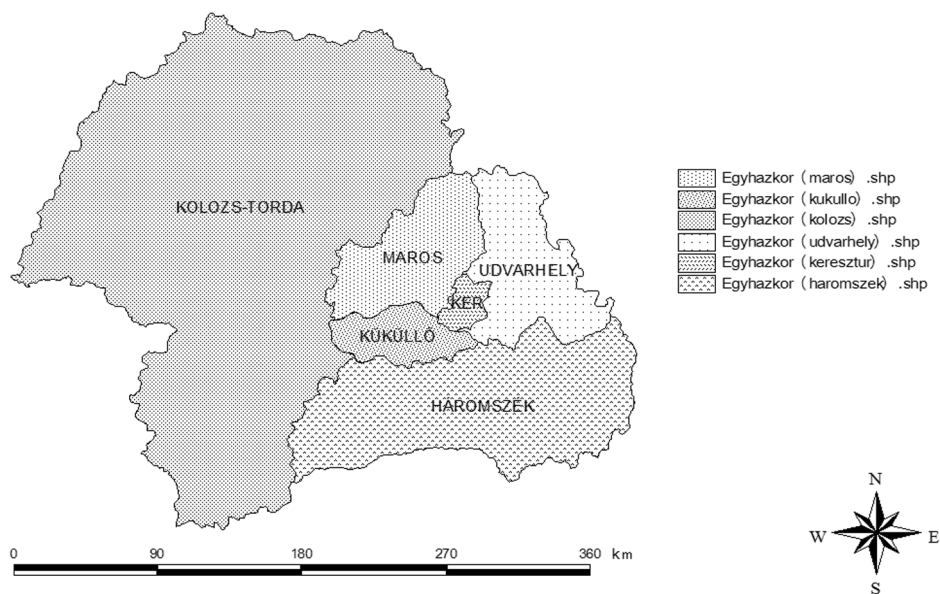
9. 1989–2010 – ingatlanok visszaszolgáltatása, új templomok és lelkészi hivatalok építése. 2004. április: Újabb 146 ingatlan ügyében döntött az Országos

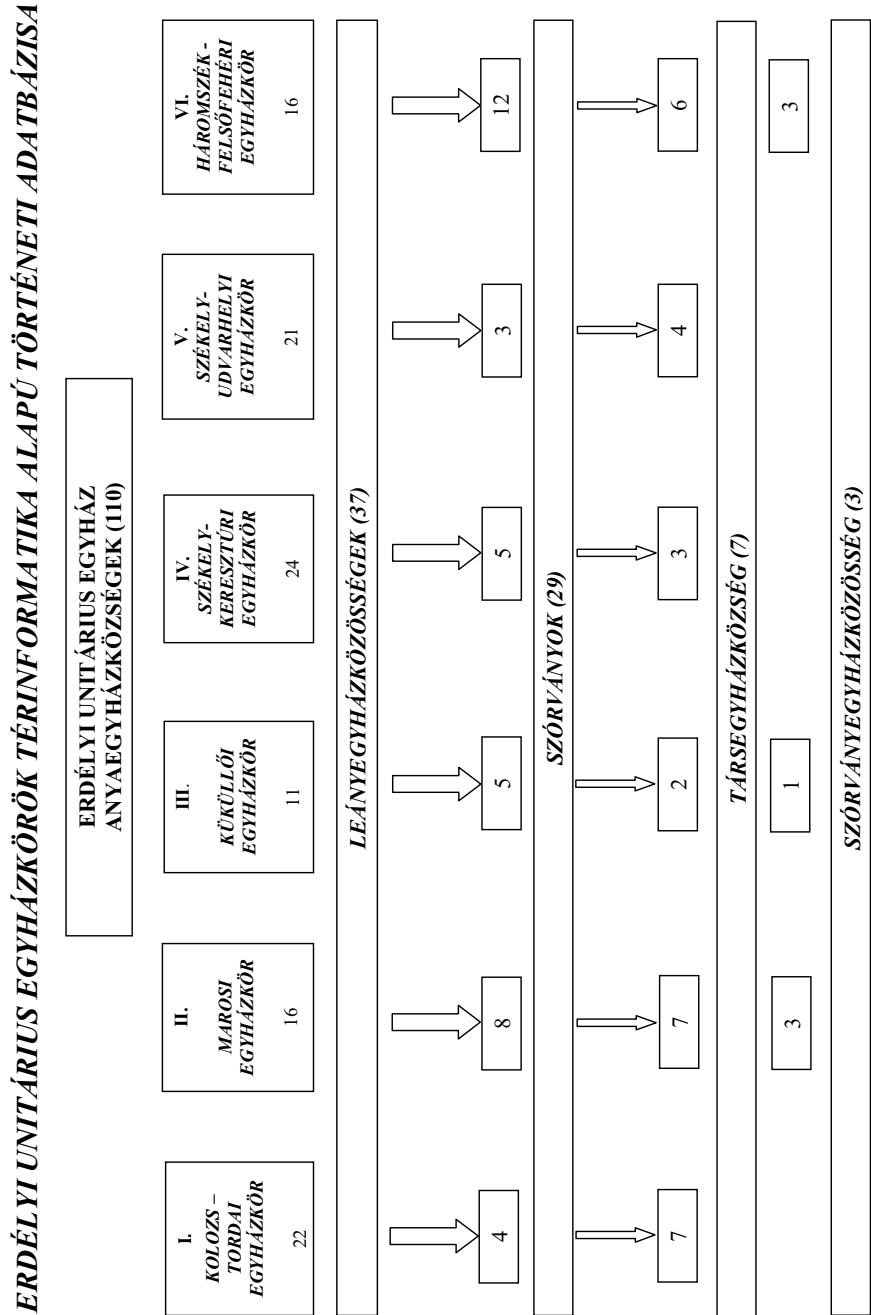
Restitúciós Bizottság, amelyek közül 94 a magyar történelmi egyházak tulajdona volt. A kolozsvári belvárosi unitárius egyházközség tulajdonába 16 ingatlant szolgáltatnak vissza.

Az egyházkörök térinformatikai adatbázis táblázatában a fentebb megjelölt történelmi periódusokban zajlott tulajdoni és épített örökségekben beállott változásokat rögzítjük.

EGYHÁZKÖRÖK/ TELEPÜLÉSEK/ ESEMÉNYEK	VALLÁSTÖRTÉNETI PERIÓDUSOK								
	1568– 1579	1579– 1690	1691– 1781	1786– 1811	1825– 1876	1876– 1928	1928– 1948	1948– 1989	1989– 2010

ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖRÖK

Bibliográfia

1. Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi Unitárius egyház története I–II*. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2005, 2009.
2. Benkő J. (1778): *Transsilvania Specialis. Erdély földje és népe* 1–2. Fordította, bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közzevetési Szabó György, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 1999.
3. Matkó László: *Az erdélyi unitáriusok 1766-os összeírása*. KerMagv 1997. 103. évf. 42.
4. Kelemen Lajos: *Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki egyházvizsgálati egyházkönyveinkben 1789-ig*. KerMagv 1922. 54. évf. 168.
5. *Négyszáz év 1568–1968 emlékkönyv. (1968-ban az Unitárius Egyház fennállásának 400-ik évfordulójára)* Kolozsvár, 1979. 2. kiadás.
6. Kedei Mózes: *Az unitárius egyház rövid története*. Kolozsvár, 2002.
7. Léstyán Ferenc: *Megszentelt kövek*. <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/index.htm>
8. Selinger S: *Erdélyi Magyar Műemlékek térinformatikai alapú CD-ROM-on*. 4th GIS Workshop. Kolozsvár, 1999. október 7–8.
9. Selinger S: *Műemlékek térinformatikai alapú katasztere*. Térinformatika 2000/7/p. 12.

Nagy Zsigmond

Köszöntő a Berde-serleggel a 2011. évi székelykeresztúri lelkésszentelő zsinaton

Főtisztelendő Püspök Úr! Tisztelt zsinati tagok, tisztelt hölgyeim és uraim!
Ha kérdeznek, mindig megalapozott őszinte véleményt mondj, sok félreértést megspórolsz majd – tartja egy közmondás.

Ezért legyen ez a pár mondat egy világi egyháztag rövid elmélkedése, az elmúlt 22 esztendőről, az unitárius hitről, a lelkész és a világiak helyéről és szerepéről a berdei eszmeiség tükrében, valamint a templomról, mint Isten házáról.

Az 1989-ben elkezdődött hatalmas társadalmi változások jótékony hatásai sokkal jobban és hamarabb érződtek az egyházak életében, mint a társadalom vagy a gazdasági élet bármely területén. Az üldözött, eltaposott, 40 éven keresztül pellengérré állított lelkészek és világi vezetőkön keresztül, a kommunista hatalom magát az egyházat próbálta megalázní, és nem létezővé tenni. Ha elveszed az emberektől a hitet, ha elveszed Istent, elveszed tőlük a reményt is. Ha az ember megszűnik homo cognitusnak lenni, már nem gondolkodik, csak élettelen robotként cselekszik. Ez talán nagyobb tragédia volt az unitárius egyház számára, mint akármelyik másik felekezet számára, mert a mi sajátos hitünk egyik sarkalatos pontja az, hogy hisz az ember, mint individuum teljes szabadságában és jóságában. Ez a tudat adja számunkra a sajátosan személyes és emberien egyszerű istenélményt. A mi számunkra az oszthatatlan szabadság a legnagyobb érték, mert Dávid Ferenc fényesen példázza, hogy akinek sikerül a hamisítatlan jézusi evangéliumot megragadni, szabaddá válik.

„A mi vallásunk és egyházunk nem tekintélyeken, nem gazdagságon, nem is egy erőteljes szervezeten nyugszik, hanem Isten igéjének s a léleknek az igazsághoz való vonzalmán. És az unitárius szószék a múltnak sok küzdelemmel és megpróbáltatásokkal teljes korszakaiban is mindig dicsőséggel töltötte be a maga hivatását” – írja az Unitárius Szószék 1910. évi jubileumi száma, amelyet Gellérd Imre *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma* című könyvéből idéztem. Mi történik ma az unitárius szószékekkel, teszem fel a kérdést? Hirdetjük-e elég hatékonyan az evangéliumot a korszak minden rendelkezésünkre álló eszközével, unitárius kiadványok útján, pl. az Unitárius Szószékben – remélem, hogy lesz karácsonyi szám –, rádióban, televízióban, a virtuális térben honlapokon és blogokon keresztül?

Tehát ismét visszanyertük az elorzott szabadságot, megteremtődött a lehetőség arra, hogy felemelt fővel és tiszta elmével tudjuk újrateremteni a lerombolt és elpusztított értékeinket, hogy egyházunk felemelkedésén munkálkodjunk. Sajnos nagyon hamar be kellett látnunk, hogy az igazi rombolást a 40 év bűnös diktatúrája nemcsak a gyülekezeteinkben, nemcsak a templomainkban okozta, hanem mindannyiunk tudatában még akkor is, ha ezt ma már tagadjuk, mert hajlamosak vagyunk gyorsan feledni.

Kinyílt az addig sokak számára bezárt világ, a lelkészek átrepülték az óceánt, átértékelték a szabadságról addig alkotott fogalmaikat, és egy kicsit itthon is könnyebb lett az élet. Nem vigasztalásként, de idézek a 18. századi prédikátortól: „az unitárius lelkésznek a múltban is voltak anyagi gondjai.”

Lelkészeink szorgalmasak, munkabíróak, a közösségi élet kovászhai! Egyházunkban elindult vagy folytatódott számos olyan pozitív folyamat, amelyek azt jelzik, hogy igenis vannak válaszaink a 21. század kihívásaira.

Kérdezem, hogy a világiak segítik-e eléggé a lelkészeiket nehéz munkájukban? Vannak-e lelkészek, akiket a világiak biztos lélekkel támogatnak, hogy az adományokat a közösség javára visszafordítsák? Vannak-e Berde Mózsák a 21. században? Igen vannak!

Ürmösi Kálmán mondja a 19. század végén a szentgericei templom szentelése alkalmával mondott beszédében. „Az üres templomok és telt korcsmák, az eláradott káromkodások és határt alig ismerő vasárnapi munkák, a megdöbbenően szaporodó gyilkosságok és öngyilkosságok, a más vagyona után rontó orzások, a törvényellenes házasságok és törvénytelen szülöttek nagy száma, a túlnépesült börtönök, mindezek arra mutatnak, hogy a vallásos és erkölcsi érzés túlságosan megrendült. A gazdasági válság okozta gondok, valamint az egyre növekvő igények arra vezettek, hogy a hívek elhanyagolják a templomlátogatást, az istentisztelet alatt a hívek a templomban fegyelmezetlenek, beszélnek, nevetgélnek, alusznak.” Akár ma is papírra kerülhettek volna ezek a megállapítások.

Úgy gondolom, hogy Jézus követése, az ő igazságainak a megismerése és hirdetése, az unitárius hit szerint való élet, nemcsak feladat, hanem küldetés is. „A templomot azért kell látogatni, mert az Isten ígéjének az épülete, azaz épület formájában való megjelenése, amely ennél fogva maga az isteni ige” – mondja egy másik 18. századi lelkész.

Mit gondolnak, miért van az, hogy minden újonnan kialakuló emberi közösség elsődleges céljának és feladatának tekintette és tekinti azt, hogy az Isten imádásához hajlékot teremtsen. Tudom, hogy a hívő ember minden adódó alkalmal imádkozik a Mindenhatóhoz, de úgy gondolom, hogy a templom az a hely, ahol a legközelebb tudunk kerülni az Istenhez, ahol a legjobban érezzük az

ő hatalmát és mennyei áldását. Mit gondolnak, miért van az, hogy a történelem vesztés csatái után minden győztes elsődleges feladatának tekintette azt, hogy porig rombolja a legyőzöttek templomait?

Mit gondolnak tisztelt atyafiak, miért van az, hogy a győztesek elsőrendű célja mindig az volt a történelem folyamán, hogy templomot építsenek a saját isteneik imádására és a saját hitük terjesztésére?

A templom célja, hogy segítse az emberiség családját felemelkedni az igazság, a jóság és a szépség magaslataira, és hogy az Isten bölcsessége a hívő közösséget megvilágítsa. A templom Isten háza, akár maga a mindenség, de ugyanakkor a közösség megtartásának helye is. Minden idők nagy célja: otthont teremteni az embernek, hajlékot Istennek. A templom, mint a közösségi lét otthona, az életigenlés, a jövő iránti bizalom, a remény bizonyossága. Azt fejezi ki, hogy egy közösség „megmaradni akar, hisz, imádkozik és szeret”. Ezért mi 20 év alatt templomokat építettünk, és sokat felújítottunk.

Sajnos vannak olyan társadalmi és demográfiai folyamatok, amelyeket nem tudunk megakadályozni, de befolyásolni igen.

Sok nehéz és szép dolgot valósítottunk meg az elmúlt 20 esztendő alatt.

Hamarosan létrejön a történelem által szétszakított unitárius egyház egysége, elkészül az új, modern alaptörvényünk, az egyházi stratégiai terv. Folyik az átvilágítás nehéz és bonyolult folyamata, az elmúlt 65 év értékelése; sikerült visszaszerezni a jogtalanul elorzott unitárius vagyonunk jelentős részét, és remélem, hogy ki fogjuk venni részünket a felekezeti oktatás újrateremtésében „könnyíteni az utat tanuló fiatalságának a tudomány megszerzésére” – idéztem Berdétől –, valamint a magyarság és ezen belül Erdély közösségi életében. Gondolkodnunk kell, és újra meg újra át kell gondolnunk a reánk bízott feladatokat. Önök, lelkészek, pásztorai kell, hogy legyenek a szétszéledő nyájnak, életet kell vinni oda, ahol látják, hogy halódik a közösség. Egyre jobban tudatosítani önmagunkban, és kivinni a világba azt, hogy egy sajátosan, az erdélyi tolerancia emlőjén kifejlődött magyar egyháznak vagyunk a tagjai, hogy ősünk egy olyan kincset tettek az emberiség kincseskamrájába, amilyent még senki előttük a történelem folyamán.

Ez a tudat is adjon hitet és kitartást mindannyiunknak.

Erre ürítem a Berde-serleget.

SZÓSZÉK – ÍRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Nagy László

Búcsúszavak dr. Kisgyörgy Árpád ny. idegsebész, osztályvezető főorvos, az Erdélyi Unitárius Egyház volt főgondnoka koporsójánál

Kérve kérlek az Isten és a Krisztus Jézus színe előtt, aki ítélni fog élőket és holtakat; az ő eljövételére és országára kérlek: hirdesd az igét, állj elő vele, akár alkalmas, akár alkalmatlan az idő, feddj, ints, biztass teljes türelemmel és tanítással. Mert lesz idő, amikor az egészséges tanítást nem viselik el, hanem saját kívánságaik szerint gyűjtenek maguknak tanítókat, mert viszket a füliük. Az igazságtól elfordítják a füliüket, de a mondákhoz odafordulnak. Te azonban légy józan mindenben, a bajokat szenvedd el, végezd az evangélista munkáját, töltsd be szolgálatodat. Mert én nemsokára feláldoztatom, és elérkezett az én elköltözésem ideje. Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam. (2Tim 4,1–7)

Gyászoló család, végtisztességet tevő Testvéreim!

Alázattal és tisztelettel állok meg e koporsó mellett, és tolmácsolom nem csak személyes részvétemet a gyászoló családnak, hanem az Erdélyi Unitárius Egyház vezetőinek és híveinek részvétét is. Annak az Egyháznak üzenetét, amelynek néhai testvérünk hűséges tagja volt.

Kavarognak a gondolatok bennem, mert egy olyan ember koporsója mellé állított Isten, akit szerettem és tiszteltem, s aki részéről annyi szeretetet, biztatást és buzdítást kaptam életemben, aki, úgy érzem, barátjává fogadott és nagyon sok érzését megosztotta velem.

Gyászbeszédemet négy gondolat köré építettem fel, amelyek, úgy érzem, meghatározták dr. Kisgyörgy Árpád életét. Ezek a család, a hivatás, az egyház és a nemzet.

1. Nagyajtán született 1931. július 28-án egy jómódú székely családban. Négy testvér örülhetett az életnek, a szülőknek és egymásnak. Ezek közül már csak egy élő testvér maradt. Ez a szülői hajlék és példaadás elkísérte néhai testvérünket egész életében. Sokszor hallhattuk nagy átéléssel elmondott vallomásait szüleiéről és a szülői hajlékról. Aztán a vallomásokba keserűség is vegyült, mert a tanulni vágyó két Kisgyörgy testvért egy évre eltanácsolták a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumból, mivel apjuk nem „állt be a sorba”, nem úgy táncolt, ahogy a rendszer szerette volna. De végül is érettségizhettek, és mind a kettő útja a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemre vezetett. Megbecsült szakember lett mindkettőjükből.

Hogy sokat jelentett néhai testvérünk életében a szülőföld, erre a bizonyosság az, hogy már nagyon rég elhatározta, és meghagyta ezt szeretteinek is, mint egykor Jákob, fiának, Józsefnek, hogyha eljön az idő, amikor el kell távozni erről a földről, akkor „atyáim mellé temessetek” (1Móz 49,29), „az én síromba temess el” (1Móz 50,5). És ezt a kívánságát szerettei megadták neki.

A szülők és testvérek mellett ott volt az a család, amit 1956. szeptember 4-én alapított és amelynek gyümölcse a két szeretett gyermek, majd a három unoka. Ők voltak az öröm és a cél életében.

2. Az orvosi egyetem elvégzése után Gyimesközéplokon körorvosként dolgozott, felesége gyógyszerészként. Itt gyarapodott a család a gyermekekkel. Sikerek és kudarcok, szakmai fejlődés és tanulási vágy, maradni körorvosnak, vagy több lenni – ezek voltak a kérdések, amelyek foglalkoztatták. Ezt követte a sikeres versenyvizsga a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemre, majd lemondás a megnyert helyről kolléganője javára. Volt-e köszönet benne, nem tudom. Aztán egy pár év múlva teljesül az álom. Az általa nagyon tisztelt dr. Miskolczy Dezső professzor tanítványaként idegsebész lesz, jó szakember, aki empátiával fordul betegeihez. Ő lett a biztonság az erdővidéki betegeknek, akiket rendez és intéz, bárhova is fektették be őket kezelésre. És ő lett a biztonság számunkra, lelkészek számára is, akik híveinket hozzá küldték, mert bízunk emberségében.

Sokszor elmondta, hogy soha nem operált egyéni döntése alapján. Minden eset kapcsán kollégájával közös megbeszélés alapján határozták el magukat a sebészeti beavatkozásra. Közös felelősségvállalás volt.

3. Dr. Kisgyörgy Árpád hűséges volt egyházához. Ezt a hűséget egyházunk hívei azzal jutalmazták, hogy főgondnoknak választották. Ezt a megtisztelő tisztséget 1996–2002 között töltötte be azzal a szeretettel és hűséggel, amelyről már beszéltem. Minden egyházi rendezvényen elsősorban a hívek között volt, velük beszélgetett. Testi és lelki orvosként lehajolt hozzájuk, főként azokhoz az idős

emberekhez, akikben egykori édesapját és édesanyját láthatta. De főgondnok úgy tudott lenni, hogy közben megbecsült tagja volt egyházközségünknek is, aki mindig elmondta véleményét – akár tetszett, akár nem – a hallgatóságnak. Erős jellemű ember volt.

Amikor a Timóteushoz írt levél felolvasott pár sorát idézem, abban is őt látom: a nemes harcot megharcolta, és a hitet megtartotta. De ugyanakkor olvasuk el az első verseket is, hisz azok is tanulságul szolgálnak számunkra. Mintha néhai testvérünk szólna azokból a versekből is a lelkészekhez: hirdesd az igét, állj elő alkalmas és alkalmatlan időben. Ne félj elmondani az igazságot. Sokszor elmondta nekem, hogy milyen jó a lelkészeknek, mert vasárnapról vasárnapra taníthatnak, szólhatnak a néphez, a hívekhez. Ezt kell tenni. A szolgálatot maradéktalanul teljesíteni kell.

4. Dr. Kisgyörgy Árpád az az ember volt, akinek nagyon fájt Trianon. Nem tűrte, nem tudta elfogadni az árulást, a gyenge gerincet. Nemrég egy kis cetlin a következő vallomást juttatta el hozzám:

„Az érvényesülésnek egyetlen útja van ebben a világban: a hatalommal köntendő hűbéri fogadalom. A fenntartások elvetése és a vakságig terjedő szembehunyás! Aki pedig igazán magasra vágyik, annak a szolgai alázat is kötelező.”

Jó magyar ember volt. Többször elmondta, hogy „engem, amikor drága édesanyám, Róza mama, Nagyajtán a világra hozott, magyarnak születtem. Azután lettem unitárius. Magyar és unitárius. Ez a helyes sorrend.” Szinte hallom hanghordozását, hangsúlyát, amellyel mondta: magyar és unitárius.

És kegyes volt hozzá az Isten, mert megérhette, habár nagy beteg volt, hogy október 20-án Csíkszeredában a magyar konzulátuson átvegye a magyar állampolgárságot igazoló okmányt. Tudom, hogy nagyon boldog volt.

Életében nagyon fontos állomás volt 1990 márciusa. Amikor az emberi indulat és gyűlölet fellángolt, amikor a görvény-völgyi felbújtatott románok ki akartak irtani minden magyart, akkor is szakmai és emberi nagyságáról tett tanúbizonyságot. Ő operálta és mentette meg az elhíresült Cofariut, akit már életveszélyen kívül szállíthattak Bukarestbe, hogy nehogy a magyar orvosok esetleg tovább ne végezzék feladatukat.

Kincses Előd ügyvéd elmondta, hogy dr. Kisgyörgy Árpád többször nyilatkozott, hogy az a férfi, aki a Grand Hotel előtt a földön volt, és akit bántalmaztak, nem Cofariu volt. (Ő akkor már a kórházban feküdt. Cseresznyés Pált mégis ezért ítélték el.)

De tette kötelességét barátja (dr. Péter Mihály prof.) mellett is, akit súlyosan bántalmaztak, és akit kis-repülővel menekítettek ki az országból.

Utolsó találkozásom október 17-én volt vele. Ekkor már a sorsába belenyugodott emberrel találkoztam. Orvos volt, és tudta, hogy mi következik. Elmondta betegségét és annak lefolyását. Nem vállalta a kemoterápiás kezelést. Nem bírta, és amúgy sem segített volna sokat: „El kell menni – mondta. Eljött az idő. Eleget éltem. A 80. évet betöltöttem. Nekem szép életem volt. Most már a legtöbbet heverek. Néha felkelek, egy kicsit olvasok, megnézem a híreket a HírTv-ben. Nem szedek orvosságot, nem járok kezelésre. Eljött az idő, amikor el kell menni.” Szinte szó szerint ezeket mondta. Mellette ült hűséges társa, Emike, aki jóban és megpróbáltatásban hűséggel és féltő szeretettel társa volt. Halkan és csendesesen beszélt. Egyetlen panaszszava sem volt.

Vallomásában benne volt hite. Tudta, hogy egykor Isten adta életét, és most is Hozzá megy, a teremtető és gondviselő Atyához. Ez elég volt, ez biztonság volt számára.

Íróasztala fölött a polcra Sík Sándor *A legszebb művészet* című versének egy pár sora volt felragasztva: *A legszebb művészet tudod mi,/ Derült szívvel megöregedni./ Pihenni, hol tenni vágyol,/ Szó nélkül túrni, ha van, ki vádol./ Nem lenni bús, reményvesztett,/ Csendben viselni el a keresztet,/ Irigység nélkül nézni végig/ Mások erős, tevékeny éltit./ Kezed letenni ölbe,/ S hagyni, hogy gondod más viselje./ Ahol segíteni tudtál régen,/ Bevallani nyugodtan, szépen,/ Hogy erre most már nincs erőd./ Nem vagy olyan, mint azelőtt.*

A bölcsőringató szülőfalu, Nagyajta földje, amelyből vétetett, hazavárta, és most már nem engedi el soha gyermekét. Ott fog pihenni szerettei mellett. Mi szegényebbek lettünk egy szolgáló felebaráttal, aki bár testileg eltávozik közülünk, nem tűnik el nyomtalanul életünkől. Ezeket a nyomokat köszönjük meg Neki.

A már említett Sík Sándor versének utolsó soraival és üzenetével búcsúzunk el dr. Kisgyörgy Árpád testvérünköt: *Kezed imára kulcsolod -/ Ez minden-nél dicsőbb dolog./ Áldást kérsz szeretteidre -/ Körülötted nagyra és kicsinyre./ S ha majd munkád betellett,/ S a végső óra elközelgett,/ Engedsz az égi szent hívásnak,/ Enyém vagy, jöjj, el nem bocsájtalak.*

Ámen.

Székely Kinga Réka

A mindhalálig kitartó hit terebélye¹

Mert én tudom, hogy az én megváltóm él, és utoljára megáll a por fölött, s ha ez a bőröm lefoszlik is, testemben látom meg az Istent. (Jób 19,25–26)

Gyászoló család, végtisztességet tevő gyülekezet!

Minden emberben benne van a hitnek a csírája, de nem minden emberben tud terebélyes fává nőni. Van olyan ember, aki úgy hal meg, hogy benne a hit csírája, mint a tavaszi fagy által megdermesztett rügy, soha nem kapta meg a lehetőségét annak, hogy szárba szökkenjen, és virágot, később pedig gyümölcsöt teremjen. Van olyan ember, akinek hite éveivel arányosan növekedik, s minél inkább sorakoznak az évtizedek, annál inkább látja, megérti sorsát és emberi hivatását.

Ma egy hitben nagy ember koporsója mellett teszünk végtisztességet, és csak remélni merjük, hogy a mi életünkben is terebélyes fává növekedik a hit csírája.

Ezt a nagy igazságot mi, keresztény emberek, a magvetőről szóló jézusi példázatból érthetjük meg. Az emberek különbözőképpen viszonyulnak Isten beszédéhez, vagyis a hithez. Csakis annak életében lesz a hit megtartó erő, aki kártart lélekkel, tenni akarással fogadja azt. A jó termőföldhöz hasonlóan a jól karbantartott lélekben is gazdag hozama lesz a hitnek.

Az Ószövetségben legszebben Jób történetében láthatjuk a rendíthetetlen hittel élő ember sikerét. Mindannyian tudjuk gyászoló testvéreim, hogy könnyű hívő embernek lenni, avagy annak maradni, ha az embert kikerülik a megpróbáltatások, a veszteségek. Ám végtelenül nehéz, sok küzdelmet igényel hívőnek maradni fájdalmak és veszteségek között. De az igaz ember kitart.

Így tartott ki Jób is, az igaz ember. Amikor gazdag volt és befolyásos, pompával ünnepelt, de amikor jöttek a hírnökök, mondván: ellenséges katonák, irigy szomszédok, szélvihar és minden más elvette tőle a gazdagságot, ő akkor is így válaszolt: *Mezítelenül jöttem ki anyám méhéből, e világra, mezítelenül megyek ki e világból, nem viszek magammal sem aranyat, sem semmit.*

¹ Temetési beszéd Isten segedelmével immár néhai Jobb Domokos, hajdani homoród-szentpéteri egyházközségi gondnok és unitárius főtanácsi tag felett.

Gyászoló testvéreim, néhai Jobb Domokos betegségének és a véggel való szembenézésének tanúi voltunk, és most kifejezhetjük csodálatunkat egy igaz ember iránt, aki mindhalálig kitartott a hit mellett. Mint ahogyan Jóbbal sem tudta kimondatni a vele történt rossz, hogy nem érdemes hívő embernek lenni, úgy néhai Jobb Domokossal sem tudta kimondatni a betegség, hogy a hit és a hívő emberi élet fölösleges.

Domi bácsi betegségében sem azt siratta, hogy neki eljött a vég, hanem azt, hogy szólnak a harangok és ő nem tud templomba menni, pedig mennyire szeretne a vasárnapi templomozásokat. Az orvosi tudomány hiányosságait, vagy a legyőzhetetlen betegséget sem kárhoztatta, csak annyit mondott: *a titkos féreg előkerült. Én nem bánom, hogy most vége lett az életemnek, hogy ezt a betegséget nem tudják gyógyítani, csak az fáj, és azzal nem tudok egyetérteni, hogy azoknak is el kell menni, akik még hozzá sem foghattak az élethez, mint ahogy elmentek unokáink: Bélus és Gréta.*

Az őszövétségbeli Jób fájdalmában megátkozta a napot, amelyen született, de soha nem mondja ki, hogy a hit és a hívő emberi élet rossz, avagy fölösleges.

Néhai Jobb Domi bácsi e kicsi falu számára, s mindazok számára, akik ismerték őt Amerikából és Hollandiából, a vallásos hit és józan értelem példája volt.

A tegnap, szeptember 28-án összegyűltek a Saint Paul-iak és megemlékeztek Domi bácsiról, levelükben kiemelték a mindig tanulni, érteni, ismerni akaró falusi embert, ugyanakkor a mindig szívélyes és barátságos házigazdát. Levelek sokaságával árasztottak el, e temetési szertartás alkalmával csak egy részletet szeretnék ismertetni belőlük. Rich Hammer arról ír, amikor vendége volt Domi bácsinak, és egy késő délutáni órában a kinti asztalnál beszélgettek. Szó volt az életről, a megélhetésről és az életcélokról. Rich mesélni kezdett arról, hogy lelkének mekkora megnyugvást hozott, amikor rátalált az unitárius vallásra. Szavakban nehezen foglalható boldogság az a tény, hogy ő az unitárius vallásban megtalálta a lelkiismereti szabadság, az értelem és az egyéni felelősség ötvözetét. Domi bácsi, az ő szokásos barátságos mosolyával és lényegre törő tömör kérdésével így szólította meg: Ha ekkora boldogság az unitárius vallás megtalálása, akkor hogy lehet az, hogy nem tud semmit Dávid Ferencről? Rich jelenti, hogy amikor hazament Saint Paul-ba, nekifogott unitárius egyháztörténelmet tanulni, és néhány éve ő tartja a konfirmandusoknak a történelem órát. Köszöni Jobb Domokosnak nemcsak azt a rengeteg dolgot, amit a múltból megtanulhatott, hanem azt az életfelfogást is, hogy saját életünket nem szakíthatjuk ki az egymást követő nemzedékek láncolatából, mert ha így teszünk, önértékelésünk hamis lesz.

Immár néhai Jobb Domokos 1937-ben született Homoródszentpéteren, a család harmadik gyermekeként. Családközpontú, az idősebb nemzedéket tisztelő, a tanult embereket nagyra tartó szemléletben nevelték. A vallásos élet és a vallásos erkölcs példaképeivel vették körül, és mind a föld és földművelés, mind pedig a szellem pallérozása hatott rá. Nagy szeretettel dolgozott a földeken, és megpróbálta a legkorszerűbb eszközökkel művelni a földet, ugyanakkor olvasott és magánúton sokat tanult, mert a tudományok világát is nagyon szerette.

Szüleimnek nem volt lehetősége, hogy engem továbbküldjenek tanulni, emlékezett vissza, de otthon sokat tanultunk. A család több generációja híres szószólója volt a falunak. Nekem három füzetet adott át Domi bácsi. A legrégebbi bejegyzés 1877-ből való. Imádságok, esküszövegek, dalok és beszédek: esküvői, keresztelési, temetési, katonabúcsúztató beszédek vannak benne, valamint néhány kiemelkedően fontos költemény.

Egy verset szeretnék idézni az említett füzetekből, melynek a bejegyzési ideje 1927, szerzője Török Albert, címe pedig *A legelső gondolatom: A legelső gondolatom mindig Istené./ El nem múlt szeretettel száll az ég felé. /Bár testem a földhöz tapad, lelkem úgy örül/ Ha imával száll az égbe, s olvadozhat lánggal égve/ Fenn az Úr körül./ Jöhet reám ezer csapás, kínok vihara,/ Ezt a lángot csak éleszti, el nem olthatja./ A hit erős szárnyán szállva,/ jöhet száz halál, a gondolat diadalmas,/ viharokon áttörő sas,/ Istenre talál.*

Gyászoló testvéreim! Az idézett versben megfogalmazott hitet tanulta néhai gondnokunk gyermekkorában, és ezt a viharokon áttörő erőt táplálta felnőtt korában is. Ez a láng erősítette őt, bár sokszor elmesélte, hogy mennyire féltek attól, hogy ezeket a füzeteket megtalálják náluk, elviszik, mint ahogy a hajdani vadászpuskát is elkobozták az édesapjától és hosszú ideig durváskodtak vele, hogy vajon valótlán dolgokat is. Az édesapja is igaz ember volt, így őt sem tudták rávenni arra, hogy másokról valótlanságokat állítson, okot szolgáltatson az üldözésre és megfélemlítésre.

Amikor az áramot bevezették a faluba, 1963-ban, ő elhatározta, hogy megtanulja ezt a mesterséget, hadd tudja, hogy miből és hogyan lesz az áram. Elment Giurgiuba, le a román földre és addig tanult románul, ameddig elvégezte ezt a szakiskolát, és megkapta a diplomát. Érdekelték a motorok is, ezért elvégezte a traktorista iskolát is.

Domi bácsi a mértékletesség megtestesítője volt. Szerette a finom falatokat, melyeket édesanyja, majd felesége tett elő az asztalra, de mindig meg tudta magát tartóztatni, ha egészségi okok miatt nem szabadott túl cukrosat, avagy túl zsírosat enni. Szerette a finom pálinkát és a finom borokat, de könnyedén le tudott mondani róluk, amikor az egészsége azt megkívánta. Szerette a szép éneket,

a kifejező táncot, de soha senki nem láthatta üvöltözni vagy tántorogni, mert mindig tudott ő magának megálljt szabni. Szerette a motort, élvezte a motorbiciklit vezetni, de soha nem robogott eszeveszettül saját vagy mások életét kockáztatva. Szerette a lovat, a szekerezést, de ő nem döntötte bele a szekeret soha az árokba, és nem korbácsolta eszeveszetten a lovat, sőt soha nem káromkodott sem embernek, sem állatnak. Szerette a jó adásokat a televízióban, ahogy hajdani unokatestvére megfogalmazta, ő is az időrabló csapdájába esett. De ő azokat a műsorokat szerette, amelyekből tanulhatott, a dokumentumfilmeket és a tudományos adásokat. Szerette saját vallását, de soha nem mondott rosszat más felekezetűek hitéről, mások vallásosságáról.

A mértékletesség volt legfőbb tulajdonsága életében és halálában is.

Amikor megnősült, egy özvegyasszonyt vett el, de teljes szívvel és lélekkel fogadta a családot, és mindnyájunknak bebizonyította azt, hogy a lelki kapocs sokszor erősebb és őszintébb tud lenni a vérségi köteléknél. Hány és hány családról elmondhatjuk – sajnos –, hogy a közös vér ellenére gyűlölködő ellenségek. Testvér a testvérral, szülő a gyermekével gyűlöletben él örökségek és régi sértések miatt. De Domi bácsi itt is kivétel volt. Lelki kapcsolatot keresett és talált felesége gyermekeivel, unokáival. A szeretetet nem a vér hordozza, hanem a lélek. A nevelőapa is tud édesapa lenni, ha szívében őszinte szeretet van.

Domi bácsi elődei mindig tevékeny résztvevői voltak a közösségi életnek. Ő is tovább vitte ezt a nemes hagyományt. Amíg egészsége engedte, a közmunkáknak mindig lelkes kezdeményezője, támogatója és résztvevője volt. Először keblitanácsi tag, később gondok lett, és meglátásaival, ötleteivel nagyban segítette a közösség életét. A rendteremtést mindenki magán kezdje, szokta mondani. Egyszer az ember a saját életében, a saját udvarán rakjon rendet, és utána kritizálja a szomszédot, avagy a vezető beosztásban lévőket. Friss szellemmel, kíváncsián várta, hogy milyen lesz az idegenekkel való kapcsolatunk. Mind holland, mind amerikai barátaink úgy emlékeznek rá, mint lelkiekben gazdag, tanulni vágyó, érett és bölcs emberre, aki el tudta fogadni a másságot. Domi bácsi a világ dolgaihoz okosan hozzá tudott szólni, ismerte a múltat, de a jelen viszonyait is. Mindig mosolyogva fogadta az ismeretlent, az idegent, de amikor az kiment a házából, úgy érezte, hogy barátként váltak el.

Tudása és józan értelme még az egyetemi tanárokat is meglepte, a tanuló ifjúság számára példaként említve, hogyha az ember tanulni és tudni akar, akkor semmi sem állíthatja meg.

Gyászoló testvéreim, bevallom, hogy megijedtem, amikor olyan hirtelen változott egészségi állapota. Megijedtem, mert azt hittem, hogy a mindig józan értelmű, mindig kedves, mindig templomba járó, hívő embert most biztos le-

döntötte a vég tudata, és nem fogunk tudni elbúcsúzni, mert a hajdani gondnok nem lesz már a régi. Megijedtem attól, hogy mit fogok érezni, és mit fogok mondani, ha nem a régi jó gondnokomat fogom hallani, ha a hívő szavak helyett káromlást, a reménység helyett átkot fogok hallani szájából. Hála Istennek nem volt okom a félelemre. Fölöslegesen izgattam magam, mert ő az maradt, aki volt.

Mint ahogy Jób, az igaz ember, soha nem lázadt fel Isten ellen, úgy Domi bácsi, a jó gondnok, sem. Nem háborgott és nem dobta el a hitét, csak azt kívánta, hogyha lehet, hamarabb jöjjön el a vég, hogy ne zavarja az élőket. Nem magát, minket sajnált, nem magát féltette, hanem minket, akik még itt vagyunk, és akiknek az életet tovább kell élni.

Ő már akkor is végtelenül hálás volt, amikor betölthette a hetvenedik élet évét. Úrvacsorát adományoztak a szent ünnepen kifejezván hálaadásukat eddigi életükért. Ahogy indokolta az úrvacsora adását, így fogalmazott: ő már annyi fiatal halált látott családjá és barátai körében, olyan sokan mentek el előtte, hogy ő szívből jövő halát érez a hetven esztendőért is.

Domi bácsi mindig az egyenes beszédet szerette. Ezt adta, s ezt el is várta. Bizonyára orvosa is kiérezte ezt az egyenességet, és azért volt olyan nyílt, szerintünk kegyetlen, amikor beismerte előtte, hogy orvosilag már nem tudnak segíteni rajta. Amikor a régi időket emlegetve arról beszélgettünk, hogy milyen volt a régi világ, az általa megélt korok, ő így szólt: *sok régi világot megértem, román, magyar, szovjet, kommunista, demokrácia világokat éltem, voltam az új világban is, az Egyesült Államokban, most pedig megyek a túlvilágra.*

El kell, hogy engedjük mi is őt.

Búcsúznunk kell tőle azzal a hittel, hogy mindent, ami értékes, itt hagyott. Semmit sem visz el a túlvilágra, amivel minket kifosztana. Minden, ami szép, itt van, a család és közösség iránt táplált szeretete, a vele eltöltött idők emléke.

Mert tudom, hogy az én megváltóm él, vallotta Jób, és vallotta Jobb Domi bácsi is, a mi jó gondnokunk. A rendíthetetlen hit volt az ő megváltója. A kitartó Istenszeretete és a hívő emberi élet őrizte meg őt attól, hogy kicsinyhitű vagy istenkáromló legyen.

Tanuljuk meg tőle, ha eddig nem tettük volna, hogy megéri hívő és tempomba járó embernek lenni, megéri becsületesen dolgozni, és tiszta szívből szeretni, megéri időt szentelni a lélek szükségének és más emberek megismerésének.

Adjon a jó Isten csendes pihenést immár néhai Jobb Domokos testének, lelkének örök üdvösséget, hátramaradott szereteteinek, mindannyiunknak vigasztalást. Ámen.

A hiteles papság, avagy mikor kell egy lelkész megszólaljon, és mit kell kimondania¹

Óvakodjatok a hamis prófétáktól, akik juhok ruhájában jönnek hozzátok, de belül ragadozó farkasok. Gyümölcseikről ismeritek meg őket. Tüskebokróról szednek-e szőlőt, vagy bogáncskóróról fűgét? (Mt 7,15)

Kedves lelkésztársaim, ünneplő testvéreim!

Magasztos ez a mai nap és egyedi. Felszentelünk tizenhat lelkészt, más szavakkal: összekötjük az isteni és az emberi szeretetet, s e különleges töltetű szeretet erejével átöleljük a mulandó és az örökkévaló világot. Ebben a nagy ölelésben a lelkiismeret lencséje alá tesszük a lelkészi életet és a szolgálatot, ami a mi felfogásunk szerint egymást kiegészíti és egymást gazdagítja. Nincsen lelkészi élet és lelkészi szolgálat külön-külön. A kettő szerves egységet alkot, és aki ezt nem fogadja el, az a felszentelendő lelkész – egy kicsit durva fogalmazással – még kimehet e templomból, és leteheti a palástot.

Nincs visszaszítób, mint egy ál-lelkész, aki báránybőrbe öltözött farkas, hamis próféta, tüskebokr szőlője, bogáncskóró fűgéje.

Keressük a tiszta utakat, a hazugság és álság nélküli beszédet, az ingadozás nélküli hitet, a cselekedetekből kiolvasható vallást. Az igaz próféta, az igaz lelkész mindenekelőtt igaz hívő ember.

Nyafogás és kicsinyhitűség nélkül mondom: a lelkészi szolgálat, a lelkészi élet nehéz. Egyfajta vigasz, hogy a mi unitárius hagyományaink szerint mindig is az volt.

Sárdi Sámuel 1847-ben egy szentelési beszédben a következőképpen foglalja össze a lelkészi hivatás nehézségeinek okait: *Ami másban szállkának, az a papban gerendának nézetik, ami másban pirongatást is alig érdemel, az a papra a közvélemény átkának mennykövét sújtja.* Ha hasonlatokat keresünk, melyben a lelkészi hivatás minőségét akarjuk tetten érni, akkor azt mondhatjuk, hogy a lelkészi hivatás a gyermekneveléshez hasonlítható. A gondos szülő az ő gyermekét félti, tanítja, védi, elviseli, kiszolgálja, és megpróbálja befolyásolni. Mindenekelőtt azonban szereti, feltétel nélküli szeretettel. A jó lelkész is szereti híveit, szembe-

¹ Elhangzott 2011. december 3-án a székelykeresztúri lelkésszentelő zsinaton.

néz tévelygéseikkel és hálátlanságukkal. Megpróbálja őket befolyásolni, jobb esetben hitre vezetni, de mindenekelőtt és mindenekfölött szereti őket, feltétel nélkül, mint szülő a gyermekeit.

Milyen egyszerű volna, ha be tudnánk tartani azt, amit az ókori filozófus, Szókratész így fogalmazott meg: aki megismeri a jót, csak a jót cselekszi. Vagyis csak tudatlanságból, akarat nélkül tesz az ember rosszat. A mindennapi életben azonban a rossz beömlik életünkbe, eláraszt minket. A mindennapi életben a hamis próféták körbevesznek, és megpróbálnak hálójukba keríteni. Örökös küzdelem folyik a jó és a rossz, az erkölcsös és az erkölcstelen között.

Az ember azonban csak úgy tud erkölcsileg emelkedni, ha érzelmileg kiegyensúlyozott. Egy fájdalmakkal keserített, szeretettől megfosztott gyermektől hiú ábránd azt várni, hogy lelkileg egészséges, vagyis erkölcsös felnőtté váljon.

A mi unitárius vallásunk azért nehéz vallás, mert nemcsak hitre buzdítja az embereket, hanem erkölcsös életre és egyéni felelősségre is. Az unitárius ember nem mondhatja azt, hogy valaki helyettem majd felelősséget vállal, egy égi közbenjáró, egy szentté vált ember. Nem, az unitárius hívő maga kell, hogy bűnhődjön és bűnbocsánatot kérjen, és maga kell, hogy megbánja tévedéseit. Egyfajta rendszeres leleplezésnek vagyunk kitéve, a tévedéseinkért és bűneinkért nekünk kell vállalni a felelősséget. Szeret minket az Isten, éppen ezért kéri, hogy ne vétkezzünk, de ha mégis megtesszük, a bűnbocsánatot mi kell, hogy kieszközöljük, nem más.

Az unitárius hívő ember ugyanakkor hisz a csodákban. Csodák ugyanis léteznek, mert Isten időnként meglep minket olyan ajándékokkal, melyeket nem érdem és jutalom szerint osztogat nekünk, hanem feltétel nélküli szeretete által. Csodákba botlunk nap, mint nap, és mi magunk is megtapasztalhatjuk a csodát, az Istentől származó váratlan és meg nem érdemelt testi-lelki jót, de ennek a hitnek az is része, hogy a bűn nem ruházható át senki másra. A bűn nem eredendő. Mi kreáljuk.

Isten különleges gondviselése, hogy a mi unitárius egyházunk, mint intézmény, létrejött. Nem lett belőle világ egyház, egyrészt, mert sokan ellenségesen viszonyultak hozzá, másrészt, mert nem mertünk bizonyosságot tenni vallásunkról. Hajdanán, 1567-ben *Rövid magyarázat* című művében Dávid Ferenc a mai helyzethez hasonló hangulatot, lelki állapotot írt le, amikor azt állította, hogy az emberek belefáradtak a sok babiloni zűrzavarba, és véget akarnak vetni a sok hitbeli tévelygésnek.

Kedves felszentelendő lelkésztársaim! Dávid Ferencék úgy érezték, hogy ellepi őket a sok babonáság, a sok félrevezetés és a sok rágalom. Dávid Ferencék szembenéztek a hamis prófétákkal, és megnevezték azokat. Felnyitották az em-

berek szemét, rábeszéltek lelkükre, és kivezették őket a szellemi-lelki rabszolgaságból. Miért szólaltak fel? Miért vállalták a meghurcoltatást? Mert igaz próféták voltak, mert beszélni és vallást tenni mertek. Tisztaságra, egyszerűségre, világosságra vágytak. És ezt a szellemi felemelkedést és lelki békét másoknak is felajánlották. Rávezették az embereket, a tömegeket a szellemi és lelki igényességre. Érdekes, kedves Testvéreim, e zsinat alkalmával megemlíteni azt aényt, hogy Dávid Ferenc haragudott a zsinatokra. Dávid Ferenc úgy vélte, hogy egy-egy ilyen zsinaton az okos, de nem Isten szerinti bölcs elmék összeültek, és erőszakkal rátettek valami babonáságot a tiszta jézusi kereszténységre. Az ő felsorolása szerint először kitalálták a szentháromságot, majd megmásították az úrvacsorát, aztán szétrombolták a lelkészek családját, végül bevezették az inkvizíció és a válásüldözés gyakorlatát.

Négyszázötven évvel később – napjainkban – nehéz úgy hirdetni a tiszta hitet és úgy szembeszállni a tévelygésekkel, hogy értékrendünkől ne rekesszük ki a homályos avagy vak hitet és a félrevezetést. Hirdetni a mi igazságunkat úgy, hogy mások ne érezzék sértve magukat, végtelenül nehéz. Nekünk mégis ez a hivatásunk. Hitet kell, hogy tegyünk a saját vallásunkról úgy, hogy általa a kereső ember nálunk otthonra találjon, a más hitvallású pedig, ha nem is fogad el, de legalább megtűrjön.

Meg vagyok győződve arról, hogy az unitárius lelkészek mind ez ideig ellen-súlyozták a vak hitet, és a tömegek kihasználásának igénye nélkül próbálták az egyéni felelősségre rávezetni a híveket.

Helytelen az a felvetés, hogy mindent el kell fogadni úgy, ahogy van, mert minden Isten akaratából van. Én meg vagyok győződve a reformáció radikális szellemében arról, hogy a rossz nem Istentől ered. A rossz az Istent megtagadó emberektől ered, akiknél a szeretethiány olyan torz magaviseleti formákban jelenik meg, mint az irigység, a rossz szándék, a leigázás, a kizsákmányolás vágya. Magyarázat van a rossz létezésére, de nem természetes, hogy létezik: A rossz az Istentől elfordult ember terméke.

Kedves ifjú lelkészek, hamis prófétákkal tele van a világ. Felismerni őket nagyon nehéz, mint ahogy nehéz a gyermeknek felismerni egy pedofilt. Kedvesek és előzékenyek a hamis próféták, mert meg akarnak győzni arról, hogy azt a rosszat, amit ők terjesztenek, azt valójában ti is, mi is akarjuk.

Egy kicsit világvégés hangulatú lett a beszéd, de nem kell megijedni, én nem hiszek a világ végében és az isteni leszámolás végórájában. Nem hiszek abban, hogy a jó Isten e jónak teremtett világot el akarná pusztítani, nem hiszek a kijelölt világvégékben, mely által járomba akarják hajtani a hívó és féltő lelkek fejét. Én az örökkévalóságban hiszek, abban, hogy a jó Isten jó embereket teremtett és

teremt, és az isteni renddel csak azok ellenkeznek, akik úgy érzik, hogy Isten nem szereti őket eléggé. Aztán mint egy visszautasított szerető csak azt lesik, hogy hol árthatnának Neki.

Az unitárius lelkész nagy dilemmája mindig az, hogy szóra kell-e emelkedjen, avagy jobb hallgatnia?!

A tépelődésünk oka mindig az, hogyha mégis úgy döntünk, hogy megszólalunk, hitelesen szólunk-e, és az a hit, amire hivatkozunk, meglátszik-e életvitelünkben, tetteinkben? Én meg vagyok győződve arról, hogy igen. Isten azért hívott el minket, hogy az Ő országát hirdessük, az Ő prófétái legyünk. A lelkésznek, nektek is kedves ifjú lelkészek, beszélnie kell. Nem nézhetjük tétlenül, ahogy hamis próféták csalogatják híveinket saját vesztükbe.

Ha egy időszerű példák akarok felhozni, akkor napjaink fogyasztói társadalmát és e fogyasztás lelkiségét, közhangulatát világítom meg. Ebben a fogyasztóinak nevezett társadalomban minden arról akar meggyőzni minket, hogy akkor vagyunk sikeresek, ha mindent meg tudunk venni. Vegyél meg mindent: az ételt, a lakást, a ruhát, a szerelmet, a szórakozást, a hitet. Csak az ér valamit, csak annak van értéke, ami eladható és, ami megvehető. Amiért az ember nem ad pénzt, az értéktelen.

Én azonban azt mondom: az a sikeres, Istennek tetsző, ha nem megvenni, de megalkotni, megteremteni tudjuk mindezeket. Fordítsuk el tekintetünket, kapcsoljuk ki agyunkban, lelkünkben azt a hangot, amelyik mindig azért űz, hogy fogyasszunk és vásároljunk minél többet. Ezt az egyszeri földi időt ne azzal töltjük, hogy mi az, ami kellene még, hanem inkább soroljuk fel, hogy mi az, ami van, és mennyi teremtet szorult belénk. A jó fa jó gyümölcsöt terem: teremjünk mi is rendíthetetlen hitet, ki nem alvó reménységet, segítő jó szándékot, emberi hangot.

Egy kis történelmi visszapillantással lássuk meg, hogy a nagy változások, a nagy fordulatok mindig akkor jelentkeztek az emberek közösségében, amikor a hamis próféták azt akarták elhitetni az emberekkel, hogy minden eladó és minden megvehető. Nem azért dőlt romba a Római Birodalom, mert a gótok megtámadták, hanem azért, mert a többség elhitte, hogy pénzzel mindent meg lehet venni: rabszolgát, embert, aranyszobrocskás hitet, az egész örökkévalóságot. És mikor már ennyire eltértek Isten útjától, új rend kellett szülessen. Nem azért lett reformáció, mert Luther Márton szerzetes létére nősülni akart, és fellázadt az akkori rend ellen, hanem azért, mert a vezetők el akarták hitetni a néppel, hogy még a bűnöket is ki lehet váltani néhány arannyal. És az a rend meg kellett szűnjen. Ma a leghamisabb próféta az, aki azt akarja elhitetni lelkésszel és hívő emberrel egyaránt, hogy csak az értékes, amit meg lehet venni.

Mindezeket azért mondtam el, mert hidegrázásom van a panaszkodó lelkészekről. A lelkész hagyja a hívekre a panaszkodást és az aggodalmaskodást. Ő maga a híveket ne untassa azzal, hogy milyen magasak az energiaárak, ne arról beszéljen, hogy itt soha nem lesz jó világ. A lelkész terjessze a hitet, szórja az evangéliumot, és töltsen meg lélekkel a lelketleneket.

A lelkész az élet szépségéről beszéljen, a tovaröppenő percek gyönyörűségéről. A lelkész küzdjön Isten országaért, a közösségért, ahol a gyengét segíti az erős, ahol egymás tisztelete és elfogadása, ugyanakkor a lelkeség a meghatározó. A lelkész hirdesse a lelkiismereti szabadságot, mert a hit Isten ajándéka, ugyanakkor mutasson rá a báránybőrbe öltözött farkasokra, mert Babits Mihállyal szólva: bűnösök közt cinkos, aki néma. A lelkész ne érezze sértve magát, ha hitéért gúnyolják, ne legyen megsértődve, ha vallásának hittételeit megkérdőjelezzik, hanem ellenkezőleg: legyen mindig kész hitet és vallást tenni a jó Istenről és az ember eredendő jóságáról.

A lelkész azokat a kincseket mutassa fel saját életében, amelyek nem eladók. A lelkész be kell bizonyítsa, hogy ami örökkévaló, azt nem pénzben mérik, de mégis mindennél hatalmasabb.

A lelkész ne arról panaszkodjon, hogy az emberek rosszak, hanem teremje meg és mutassa meg azt a szeretetet, mely a tökéletlen élethelyzeteket és a hibás emberi döntéseket is ártalmatlanná tudja tenni. A lelkész szeresse a híveket, szeresse az embereket, és e szeretet által valósítsa meg Isten országát ott, ahol él, örvend és szolgál.

Van-e benned elegendő szeretet felszentelendő lelkész testvérem? Szeretted-e eléggé az életet, szeretted-e eléggé Istenedet, szeretted-e eléggé népedet, anyanyelvedet? Igaz próféta csak úgy lehetsz, ha meg tudad teremni az Isten és az ember iránti szeretetet. Szeretet nélkül hamis vagy. Az élet iránti szeretet adja meg az életkedvet. Az élet szeretete tesz alkotóvá, nemcsak fogyasztóvá, pusztítóvá.

A mi falunkban még él a halott-várás gyakorlata. Ha az elhunyt személy nem a faluban tért vissza teremtményéhez, vagy ha elviszik a testet boncolás végett, a közösség gyászmenetben várja a testet a falutáblánál. Különleges idő. Tűz melegben és fagyos szélben állnak a zászlók, és várnak a népek. Kevés a beszéd – nem úgy, mint egy-egy temetési menetben, amikor a gyászolók nemhogy énekelnek a temetési énekeket, de egyenesen cigarettáznak, vagy poénkodnak –, mert mindenki, a lelkészben is, az a kérdés sejlik fel: vajon engem ki fog várni így a falu végén, amikor engem hoznak haza?

Lelkész testvéreim, három, legtöbb négy évtized van még, amit itt a földön eltölthettek. Vajon kik fogják várni koporsókat a falu végén, a ravatal előtt?!

Csakis azok, akikhez igazak voltatok, akiknek megmutattátok gyümölcsseiteket, akiket a *jaj hová legyünk el* egzisztenciális zűrzavarból ki tudatok vezetni a *hiszünk a jó Istenben és a szeretet erejében* világosságára.

Beszélni, profétálni, hitet tenni kell kedves testvéreim és híveket gyűjteni.

Egy másik szentelési beszédből idézek. 1845-ben Aranyosrákosi Székely Sándor a homoródalmási zsinaton így szólt a felszentelendő lelkészekhez: *Jaj te neked, pap, ki a világ kedvéért nem vagy egyéb, mint hallgató eb, ki nem fedded az embert a bűnért, hanem velük együtt bűnben lélegzel.*

Szólj hát, de ne hadarj, ne dadogj, ne selypíts, ne beszélj homályosan, és ne beszélj feleslegesen. Légy igaz proféta! Beszéded értékét az életed, a tetteid gyümölcse hozza meg.

Végezetül hallgassunk ismét Dávid Ferencre, aki Conclusiójában így fogalmaz: *E világnak megszokott panasza, valahányszor az Úr Isten az ő igéjének tisztítását elkezdí, hogy méltatlanul háború és viszálykeltéssel vádolják igazsága hirdetőit.*

Lehet hallgatni is, mint ahogy egy jó családtag védi az alkoholistát a családban, áh, semmi különleges baj, mint ahogy a házasságát mentő fél azt mondja, hogy egy kicsit félrejár a párom, de majd megunja azt is, mint ahogy egy beosztott elnézi a főnök tolvajlásait, a szomszéd elnézi, hogy lopnak, de nem tőlem, lehet, sőt kell, hallgatni.

De egy lelkész ne hallgasson. Beszéljen, profétáljon, imádkozzon. Nem a minden áron elért kinti felszínes békesség a lényeg, hanem lelked, lelkem békesége, melyet nem háborgat sem vétek, sem mulasztás.

Nem tudom azt mondani, hogy nyeregbe fel, és győzünk. Nem tudom azt mondani, hogy siker és elismerés és hála lesz minden szolgálatotok után. Csak azt mondom, amit a názáreti, hogy tüskebokróról nem szednek szőlőt, és bogáncskóróról nem szednek füget, és a lámpást a lámpatartóba kell tenni, nem véka alá rejteni, és boldogok a tiszta szívűek, mert ők Isten fiainak mondatnak, és legyetek tökéletesek, miként a ti Atyátok, Istenetek tökéletes, és ti vagytok a föld sója, és mindig lesz Jeruzsálem, aki megöli a profétákat, de ne hányjátok kincseitek a disznók elé, mert ahol a te kincsed, ott lesz a te szíved is.

1946-ban volt még ilyen méretű szárazság, mint napjainkban. Azonban feltetelezhetően abban az esztendőben Nagy László költőnk így írt: *Az én szívem játszik, ingemen átlátszik, másik szívvel tündérkedik hajnalhasadásig.* Ifjú lelkész-társaim, adja a jó Isten, hogy életek során a ti szívetek is mindig átlátszódjon az ingetekben. Beszédeket hallva az emberek lássák meg szíveteket, tetteitekben a hiteteket. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Sibbe Jan Visser: *Samuel Naeranus (1582–1641) en Johannes Naeranus (1608–1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid* [Két remonstráns teológus a vallási türelem szolgálatában], Groningen, 2011. 575 old.

2011-ben jelent meg a Groningeni Egyetemen doktori tanulmányait befejező Sibbe Jan Visser az erdélyi vonatkozások szempontjából is érdekes, a jegyzetekkel együtt impozáns méretű monográfiája, amely a két Naeranus – apja és fia – életpályáját mutatja be. Jelen recenzió a műnek a kelet-európai, különösen az erdélyi utalásaira igyekszik felhívni a figyelmet, ez a törekvés ugyanakkor óhatatlanul együtt jár a monográfia átfogó bemutatásával, mivel mindkét Naeranus pályáját döntően határozta meg kapcsolatuk a kelet-európai vallási mozgalmakkal. Szorosabb viszonyt mindketten a lengyel szociniánusokkal ápoltak, de – a fiú, Johannes esetében – az erdélyi unitárius vonatkozások sem elhanyagolhatók. Erdély felől tekintve elmondható, hogy a 17. században az erdélyi unitáriusok legfontosabb mentora és ügyeik iránt legélénkebb érdeklődést mutató németalföldi partnere Johannes Naeranus volt.

Hogy az ifjabb Naeranus figyelme Erdélyre irányult, kétségtelen a lengyeleknek volt köszönhető. Mindkét Naeranus életét végigkísérte a szoci-

nianizmussal való intenzív kapcsolat, ezt az ügyet ugyanakkor egyúttal saját egyházuk és államuk belső próbakövének is tekintették. Míg a fiúnak inkább csak annak szellemi örökségével kellett megbirkóznia, az apa pályáját döntően meghatározta a dordrechti zsinat. Az 1610-ben a remonstránsokhoz csatlakozó Samuelnek 1618-ban el kellett hagynia amersfoorti lelkészi hivatalát, és vallási felfogása miatt családjával együtt menekülnie kellett Németalföldről. Az apa 1624-től 1634-ig Lengyelországban talált menedéket és állást, ahol a danzigi holland kereskedők gyülekezetének lelkésze lett. Fia, Johannes 1631-ben Rostockban tanul bölcsészetet, majd 1634-ben a rakówi Szociniánus Akadémián folytatta tanulmányait. Mindketten jó kapcsolatokat alakítanak ki a szociniánus vezetőkkel – Martin Ruarusszal, Joachim Pastoriusszal, Jonas Schlichtinggel, Samuel Przyckowskival –, és egész életük folyamán intenzív levelezést folytatnak velük. 1632 és 1634 között kétszer is hosszú utazásokat tettek Lengyelországban, a szociniánus és a református egyház fontos személyisé-

geivel ismerkedve meg. A család 1634-ben térhetett vissza Hollandiába, ahol az apát – haláláig – újra az amersfoorti remonstráns gyülekezet lelkészévé választották.

A tanulmány szerzője érzékeny tollal mutatja be apa és fiú azonos érdeklődési körrel, mégis homlokegyenest különböző vonásokkal rendelkező személyiségét. A vándordíák éveit francia földön töltő apa tehetségét jelzi, hogy viszonylag fiatalon katedrát kapott a franciaországi Sedanban, ahol később iskolaigazgatóvá is választották. Hazajöve arminianus szellemű prédikációkat tartott, és nem sokkal később megválasztották a jelentős városnak számító Amersfoort lelkészének. Ezt a hivatalát tizenhét évvel későbbi visszatérésekor újra megkapja, miközben a száműzetés idején is megtalálja a helyét prédikátorként Danzigban. Művelt költőként, „poeta doctus-ként” szintén nevet szerzett magának latin nyelven írt verseivel, stílusának kifinomultsága és hajlékonysága pedig érezhető két fennmaradt teológiai értekezésén is.

Míg Samuel, az apa, úgy áll előttünk, mint akit bármilyen nehéz kihívás ért is, kivételes tehetségével és hajlékony személyiségével mindig képes volt felülkerekedni a nehézségeken, addig a fiú, Johannes pályája jóval gördögösebben és látványos sikerekben szűkösen alakult. Bár már 1634-ben, a visszatérés idején elhatározta, hogy ő is a remonstráns lelkészi pályát választja,

csak 1652-ben nevezték ki az Amszterdamtól harminc kilométerre fekvő kicsiny holland falu, Oude Wetering prédikátorává. Ott egy „latin iskolát” is alapított, ahová jellemzően olyan fiúk jártak, akik később az amszterdami Remonstráns Szemináriumban akarták tanulmányaikat folytatni. Az általa vezetett iskola azonban nem virágzott, annak ellenére sem, hogy 1669-ben a remonstráns vezetés egyik hivatalos intézményeként ismerte el. Az egész életében a kicsiny faluban remetéskedő Johannesnek voltak kitörési kísérletei. 1666-ban kandidált a Remonstráns Szeminárium professzori állására, de alulmaradt Philip Limborch-hal szemben. Az elzártságból való – szintén balul végződő – kitörésként értékeli a monográfia szerzője, hogy 1671-ben immár idős emberként (egy ottani latin iskolai állásra jelentkezve) a távolkeleti Ceylonba (ma Srí Lanka) akart költözni. A kiterjedt levelezésén túl saját neve alatt művet, értekezést Johannes nem hagyott hátra, az oude weteringin kívül más gyülekezetek nem hívták meg prédikálni.

Sibbe Jan Visser szerint az apa tanárként, iskolaigazgatóként, lelkészként, teológusként és költőként is felülmúlta fiát. A szerző úgy értékeli, hogy Samuel, a szavak embere, „gondolkodó” típus volt, aki a kellő egyensúlyra törekedve gondolkodásában és kifejezőmódjában mindig lelkiismeretesen és visszafogottan lépett fel. Vele szemben a fia, Johannes „szervező” típus

volt, aki keveset törődött szavai és tettei hatásával, nyelve és tolla éles, maga időnként nyers és makacs volt.

A hollandiai remonstráns irodalom elsősorban mint lelkészeket, tanárokat és igazgatókat tartja őket számon, és kevésbé ismert, hogy mindketten a vallási tolerancia gyakorlatias és áldozatokat is vállaló támogatói voltak. A Naeranusok tágabb környezetét alkotó remonstránsok – elveiket illetően – vallás és etika dolgában nagy jelentőséget tulajdonítottak a szabad akaratnak és a lelkiismeretnek, s az erkölcsei szempontból fedhetetlen élet számukra nagyobb értékkel bírt, mint a hitcikkelyekbe vetett megingathatatlan hit. Bár a kor többi államához képest Hollandia toleránsabbnak (Erdélyhez képest pedig tartósabban toleránsnak) számított, a száműzetésükből az 1620-as évek második felében visszatérő remonstránsokat továbbra is csak megtűrtként kezelték, a szabad vallásgyakorlat teljes körű joga pedig egyedül a református egyházat illette meg. A tolerancia ügyének felkarolásával a remonstráns egyház tehát egyúttal a saját legitimációjáért is küzdött.

A „theologica practica és irenica” elméletben egyszerű, a mindennapi életben azonban számos bukatót magában rejtő gyakorlatát – a lengyel szociniánusok és a magyar unitáriusok vonatkozásában – nemcsak az nehezítette a Naeranusok számára, hogy a hollandiai törvények expressis verbis tiltották az ilyen eszmék felkarolását és

terjesztését, hanem az is, hogy több szempontból maguk sem értettek egyet azok hitelveivel. Idegen volt tőlük a lengyelek szélsőséges pacifizmusa, és az a radikális racionalizmus, ahogy az antitrinitáriusok általában a Biblia szövegéhez közelítenek, a dogmatikájuk pedig – szerintük – túlságosan célratörő, kevés helyt hagyva az emberi ítélőerő korlátaiból eredő kételynek. Ahogy Pauli Istvánhoz írt levelében Johannes megfogalmazza (1657 körül): *„Biztosabbnak és tiszteletteljesebbnek vélem, ha mindent eldöntetlenül hagyunk [Naeranus itt az Istenről és Krisztusról szóló tanításokra utal], és tiszteletteljes hallgatással dicsőítünk, mintsem hogy dőlyfösen megpróbálunk mindent meghatározni. [...] Üdvözlettel fogadom magamban azt a fajta tudást, amely elősegíti a tudatlanságot, és megtanultam nem tudni azon dolgokat, amelyeket Isten úgy akart, hogy ne legyenek világosak előttem. Megtanultam csekély fontosságot tulajdonítani azon dolgoknak, melyeket csak nagy nehézségekkel lehet megismerni, és semmilyen jelentőséget annak, amivel a tudás semmit nem tud kezdeni, illetve annak, ami nem vértetzi fel az embert az életért folytatott küzdelemben, vagy nem teszi rendíthetetlenebbé a halállal szemben.”*

Az erdélyi unitáriusoknak intézett érvek a remonstráns „broederschaap” belső konfliktusaiban való őrlődés során is fontosaknak bizonyultak Johannes Naeranus számára. Az ifjabb Naeranus már nem az államegyházzal, a

keményvonalas kálvinista vezetőkkel folytat polémiát (mint például az apja 1634-ben Utrechtben magával a legtekintélyesebb kálvinista teológussal, Gisbertus Voetiusszal), hanem saját gyülekezetével, a remonstráns konzisztórium tagjaival. A remonstráns egyház konfesszióellenes hagyományát komolyabban ápoló hívek ugyanis Hollandia-szerte külön vallási összejöveteleket látogattak, ahová nagy számban jártak mennoniták, spiritualisták vagy szociniánusok is. A „kollegiáns” összejövetelek a vallási és szellemi tolerancia, a „szabad beszéd” [vrij spreken] híres és viszonylag hosszú ideig fennálló laboratóriumává váltak. E gyűléseket közel száz éven keresztül, az 1660-as évektől egészen 1750-ig az erdélyi unitárius peregrinusok több generációja is látogatta, Franck Ádámtól Fejérváry Sámuelig. A rotterdami „pénteki kollégium” az 1650-es években a remonstráns konzisztórium termében és annak szellemi égisze alatt tartotta gyűléseit. Mivel a remonstráns vezetők féltek a kollegiánsok soraiban lábra kapó szocinianizmustól, úgy döntöttek, hogy nem engedik be a „pénteki kollégiumot” a konzisztórium termébe. Ebből egy két éven át (1652 és 54 között) folyó vita bontakozott ki, amelynek során Johannes Naeranus egyértelműen a kollegiánsok mellett foglalt állást azon véleményét hangoztatva, hogy a remonstráns testvériség a saját hitelességét kockáztatja, ha eltávolodik a „fundamentumok funda-

mentumától”, a vallási tolerancia gyakorlatától.

A családi hagyományai révén a teológiai „praecisitástól” messzemenően idegenkedő Naeranus nemcsak érveivel, fellépésével segítette a kelet-európai disszidensek ügyét. A gyakorlati pietas híveként folyamatosan – és időnként erőn felül – anyagilag is támogatta a hozzáforduló kelet-európai peregrinusokat (az is előfordult, hogy ezért maga is kölcsönre szorult). Oude Wetering nemcsak a lengyel, de az erdélyi diákok számára is zárandokhely volt. Bizonyíthatóan meglátogatta ott Naeranust Árkosi Tegző Ferenc és Enyedi Pellionis János (valamikor 1657 és 59 között), Pauli István egyik meg nem nevezett ismerőse számára pedig ugyanitt 20 imperiált adományozott. Valószínűleg egy korábbi személyes találkozó nyomán kezd levelezésbe Paulival is (aki 1653-ben tanult Hollandiában). Az 1660-ban kikerkező Franck Ádámot pedig ő kéri fel 1664-ben a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* szerkesztésére, munkát és némi jövedelmet biztosítva neki ezáltal.

Az 1660-ban száműzött lengyel szociniánusok más keresztényektől kevés együttérzésre számíthattak. Az antitrinitarizmust leegyszerűsítve istentagadásként értelmezték és üldözték Hollandiában is. A két Naeranus azonban – a hozzájuk fűződő barátságuk miatt – felkarolta a lengyel testvérek ügyét: a remonstránsok között ők alakították ki a legszorosabb viszonyt a

szociniánusokkal. 1661-ben a menekültek első állomásaként szolgáló Kreuzburgból a lengyelek Johannes Naeranushoz fordultak, hogy rajta keresztül a remonstráns testvérek anyagi segítségét kérjék. A remonstránsok hivatalosan nem indítottak gyűjtést a holland törvények által eretneknek nyilvánított lengyel szociniánusok érdekében, Naeranusnak azonban megengedték, hogy magánszemélyként gyűjtést szervezen számukra. Az állhatatosan és kompromisszumokat nem ismerve fellépő Naeranus (holland szólással élve) „bolha volt a bundában”, sikeresen keltette fel a közfigyelmet a lengyel testvérek kétségbeejtő helyzetére. Az adománygyűjtő kampány sikere 1661. és 1665. között jelentős részben az ő szervező munkájának köszönhető. Ő felügyelte az Angliában és Hollandiában gyűjtött pénz mozgását, rendezte el, hogy a pénz eljusson a szociniánusok szétszórt állomáshelyeire, végül nyomon követte a pénz elköltésének mikéntjét. A Hollandiába menekülő szociniánusok részére félretett összeget Johannes felügyelte és gondozta. Mint ahogy az Franck Ádám 1667-ben Kolozsvárra írt leveléből kiderül, a jelentős összegnek ugyanakkor csak egy töredékét adták a remonstránsok, a többbit a kollegiánsok, főképp a mennoniták biztosították, amelyből a lengyel vezetők rendelkezése szerint egy kisebb hányad az Erdélybe menekült lengyel szociniánusokhoz került. Hogy a saját ingatag

helyzetüket is féltő remonstránsok általában megosztattak a kelet-európaiak támogatását illetően, Naeranus Pauli Istvánhoz küldött fenti levelének egy másik részlete is jelzi: *„Ön előtt nem áll titokban, mily kevésbé mozgatja meg a vallási érzület gyülekezetiünk tagjait, olyannyira, hogy emiatt úgy viselkednek, ahogy mások viseltetnek irántuk: kicsinyesek, gondolatokban és érzésekben szegények, mert az emberi lélek csak nagy ritkán kerekedik felül a során, és ha igen, az is csak a kivételes jelek privilegiuma. A mi hittársaink oly kevésbé áhítoznak ilyesmire, hogy a legtöbbjük egyenesen balgaságnak tartja, ha valaki időt áldoz baráti kapcsolatokra. Az ön honfitársai boldogulásáért már vállaltam bizonyos kockázatokat, egy olyan személy irányában is, aki őket nekem részletesen és teljes odaadással ajánlotta be, amikor erre alkalom kínálkozott. Ennek eredménye, hogy megtanultam, mily nagyon ritkán tesznek tanúságot arról az emberek, hogy mindent Krisztus kegyéből kapnak, és neki is tartoznak mindennel, és hogy mennyivel könnyebb az apostoli igazságot szóval hirdetni, mint jámbor módra élni.”*

A szociniánusok érdekében végzett makacs munkája népszerűtlenné tette Johannest a remonstráns testvérség vezetői előtt, akik általában is nehéz embernek tartották őt. Bár Sibbe Jan Visser igazoló források híján nem vonja le monográfiájában ezt a következtetést, feltehetjük, hogy ez a kiállítás

hozzájárult ahhoz, hogy az ifjabb Naeranus a remonstráns testvériségben ne viselhessen komolyabb vezető szerepet.

A lengyel szociniánusok számára a Naeranusok barátsága kivételes jelentőséggel bírt a hálózatépítés, a művelt embereket tömörítő „respublica litterae” figyelmének a felkeltése szempontjából is, akiket a szociniánus iratok kiadása révén igyekeztek megszólítani. Samuel gondoskodott a „sociniana” németalföldi terjesztéséről, Johannes pedig úttörő volt mind a terjesztésben, mind pedig a nyomtatásban. Az 1638-as esztendő követően – miután a lengyel állam lerombolta a rakówi nyomdát – az egyre erősebb politikai nyomás alatt lévő lengyelek Hollandiában igyekeztek publikációs terveiket megvalósítani. A befolyásos remonstráns és kollegiáns személyiségek közül néhányan segítettek, ösztönözték a szociniánus publikációk megjelentetését. Az 1640-es, 1650-es években ilyen volt Étienne de Courcelles, Daniel de Breen, később Philip Limborch. A kiadói tevékenységbe Courcelles vonta be Johannes Naeranut, akivel közösen szerkesztették az ismeretlen szerző által írt és az eretnekekkel szembeni türelem mellett érvelő *Veritas pacificát* (amelyhez valószínűleg Johannes készítette az előszót). Naeranusnak köszönhető, hogy 1644-ben Amszterdamban kinyomtaták az idősebb Johannes Stegmann Erdélyben írt fő művét, a *De iudice et*

norma controversiarumot. Minden kiadvány közül a legmonumentálisabb azonban a lengyel ecclesia minor alapítóinak legfontosabb műveit egybefoglaló *Bibliotheca Fratrum Polonorum* volt. Bár a sorozat nyomtatását titokban készítették elő, és ezért a művek megszületésének körülményeit számos legenda és bizonytalanság övezi, úgy véljük, a monográfia szerzője által sugalltnál magabiztosabban állíthatjuk, hogy Johannes Naeranusnak fontos, döntő szerepe volt a projekt elindításában, és az első kötetek megjelentetésének koordinációjában. A projekt kezdeményezői a lengyelek részéről Samuel Przyckowski és Stanislas Lubieniecki voltak, de mivel mindketten Amszterdamtól távol tartózkodtak, 1664-ben Przyckowski arra kérte levélben Naeranut, hogy a kötetek szerkesztésére a Hollandiában éppen „grand tour”-on tartózkodó erdélyi diákot, Franck Ádámot kérje fel. Franck a szerkesztési munkájáért pénzt kapott, sőt az 1667-ben Kolozsvárra küldött levelében a hazatértének késlekedését a pénztelenséggel magyarázó Franck egyszerűen mint kereseti lehetőséget említi a *Bibliotheca* kiadási munkálatait. Hogy a keresményt minden bizonnyal az őt a feladatra felkérő Naeranustól kapta, az kiderül abból, hogy amikor gondjai támadnak a szerkesztési munkálatokkal, hozzáfordul a döntéshozatal érdekében. A kiadvány előkészületeiről ugyanis tudtak a remonstráns szeminárium vezetői (Ar-

nold Poelenburg, Isaac Pontanus), valamint a kollegiánsok vezéregyéniségei is (pl. Galenus Abrahamsz). Éppen tőlük tartva a Kelet-Poroszországban tartózkodó Przypkowski a Krisztus istenségét kifejtő részeknél öncenzúrára utasította levélben a szerkesztő Franck Ádámot. Franck azonban az ellenkező tanácsok ellenére megmutatta ezt a levelet Naeranusnak, aki – a *respublica litterae* nevében – felháborodottan vetette el a szöveg megcsonkítására irányuló igyekezetet. Przypkowski megkönnyebbülten látja be saját „hibáját”, és a kötet végül Jonas Slichting eredeti szerzői szándékát tiszteletben tartva jelenik meg. Az hogy a befolyásos remonstráns vezetőikkel szemben (Poelenburg, Pontanus) ebben az ügyben az egyébként minden más téren háttérbe szorított Naeranus szava a döntő, jelzi, hogy a kötet megjelentetése körüli konspirációban Naeranusnak döntő szava volt (ahogy a Hollandiába menekülő szociniánusok részére tartalékolta adományok, úgy bizonyára a *Bibliotheca* megjelentetésére szánt pénz kezelését is Naeranusra bízta Przypkowski).

Przypkowski saját művei, a János első leveléhez és a Máté evangéliumhoz fűzött *Commentaria* kiadásának megszervezésére is felkérte Naeranust, és az utóbbi szerkesztésével szintén Franck Ádámot bízta meg 1664-ben. Hogy Franck eleget tett-e a felkérésnek, nem ismert, Przypkowski művei mindenesetre csak évtizedek múlva je-

lentek meg Philip Limborch kiadásában. Johannes Naeranus Stanislas Lubienieckit is segítette az üstökösökről írott *Theatrum Cometicum* című műve körül kialakult bonyodalmak megoldásában. A kétkötetes művet 1666–68-ban adták ki, a szerkesztésében pedig ezúttal is szerepet játszott Franck Ádám. A kiadó Frans Kuyper ugyanakkor lóvá akarta tenni a rendkívül költséges kiadást finanszírozó szerzőt. Lubieniecki érdekeit a megjelenés után kialakult vitában Naeranus képviselte, aki döntőbírákat kért fel az ügy rendezésére. Naeranus és Lubieniecki 1670-ben Franck Ádámot bízták meg azzal, hogy az amszterdami könyvesboltokat végigjárva a kereskedőket az előállítási költség alatti áron kínálta (de a magas ára miatt még így sem kelendő) példányok eladására bírassa. Az ügy hosszú évekig elhúzódott, és hogy miként sikerült pontosan rendezni, ma már nem világos.

Mind Samuel, mind Johannes Naeranus óriási jelentőséget tulajdonított a teológiai, egyháztörténeti iratok cseréjének, kiadásának, a gondolatok minél akadálytalanabb és szakszerűbb: pontosabb és világosabb áramlásának. Ahogy az a Pauli Istvánhoz küldött leveléből kiderül, a *respublica litterae* világát Naeranus az erdélyi egyház viszonyairól is szerette volna tájékoztatni. Ambíciója volt, hogy az erdélyi unitárius egyház történetéről magas színvonalú, alapos tanulmányt készíttessen és jelentessen meg Németalföldön. En-

nek érdekében levelében részletekbe menő tájékoztatást kér Paulitól arról, hogy kik voltak az erdélyi unitárius egyház alapítói, milyen fejlődésen ment az keresztül, az erdélyi előkelőségek közül kik voltak a támogatói és kik az ellenfelei; az egyház milyen, az állam által is szentesített privilégiumokat élvez, milyen szerepe volt és lehet az államélet alakulásában, tagjainak módjukban áll-e hivatalokat vállalni; milyen szokások, szabályok uralkodnak az erdélyi egyházban, min alapul a vezetőség tekintélye, milyenek az iskolák, hogyan gondoskodnak a fiatalokról, milyen képzést követően lehet valakiből lelkész vagy a teológia tanára, kinek van joga lelkészeket választani, beiktatni, elmozdítani vagy áthelyezni; milyen bevételei, javai vannak a gyülekezetnek, milyen adományokra számíthat, miből és milyen elvek szerint fizetik a lelkészeket; illetve hogyan kezelik a konfliktusokat, mennyire szükséges, vagy milyen mértékben megha-

sonlott az unitárius közösség. Hogy Naeranus magára gondolt-e szerzőként, a levél alapján nem teljesen világos, a mű azonban szinte biztosan nem készült el: ha Naeranus terve megvalósul, bizonyára jóval szerencsésebben alakult volna a 16. századi innovatív erdélyi szellemi mozgalmak nyugat-európai recepciótörténete.

A lengyel szociniánusok által erőteljesen szorgalmazott egyesülés a remonstránsok és a korabeli szentháromságtagadók között egyik Naeranus szerint sem volt lehetséges, de kívánatos sem. Ez a lehetőség – Visser metaforáját használva – számukra „een brug te ver”: „túlságosan távoli híd” volt. Ők maguk azonban – a „fundamentumok fundamentumának” tekintett tolerancia jegyében – igyekeztek úgy járni-kelni vallások, régiók, népek és nyelvek között, mint akiket nem feszélyez, és nem is akadályoz ezen híd elérhetetlen távolsága.

Lipták Anikó – B. Kis Attila

Halottaink

Dr. **Kisgyörgy Árpád** nyugalmazott idegsebész, osztályvezető főorvos életének 80. évében, méltósággal viselt betegség után, 2011. november 3-án elhunyt. 1931-ben született Nagyajtán. A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban, majd a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemen végezte tanulmányait. Szakmai pályáját körorvosként Gyimesközépleken kezdte, majd Marosvásárhelyen folytatta. 1996-tól 2002-ig az Erdélyi Unitárius Egyház főgondnoki tisztségét töltötte be. Egyházát és nemzetét hűségesen szolgáló ember volt.

November 5-én, Marosvásárhelyen, a református temető ravatalozójában Nagy László helyi lelkész, egyházi főjegyző búcsúztatta. A volt munkatársai nevében dr. Szabó Árpád ny. idegsebész mondott búcsúbeszédet. Temetési szertartása november 6-án volt a nagyajtai templomban. Fekete Levente helyi lelkész mondott imát, Nagy László egyházi főjegyző prédikált, az Erdélyi Unitárius Egyház részéről dr. Máthé Dénes főgondnok tartott búcsúbeszédet. A sírnál Pap Mária, a háromszék-felsőfehéri egyházkör esperese, az Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége nevében Máthé Sándor brassói lelkész búcsúztatta.

Id. **Kisgyörgy Mihály** volt árkosi énekvezér életének 85. esztendejében, november 20-án meghalt. Egyházunkat 56 esztendeig szolgálta hűséggel és szeretettel. A temetési szertartást november 22-én Székely János árkosi lelkész végezte, a sírnál Máthé Sándor brassói lelkész beszélt. Az egyetemes egyház és a háromszék-felsőfehéri egyházkör nevében Pap Mária esperes búcsúztatta.

A tanulmányok szerzői:

Nyárádi Zsolt – régész-történész, doktorandusz, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely

Szász Hunor – történész, történelemtanár, Székelyudvarhely

Pál János – segédlelkész, okleveles történész, doktorandusz, Marosvásárhely

Molnár B. Lehel – az Erdélyi Unitárius Egyház levéltárosa, lelkész, Kolozsvár

Kovács Sándor – teológiai tanár, lelkész, Kolozsvár

Murádin Jenő – művészettörténész, szerkesztő, egyetemi docens, Kolozsvár

ABSTRACTS

Hunor Szász, Zsolt Nyárádi: *New Research Data Regarding the Unitarian Church of Homoródszentmárton*

The purpose of the paper is to present and to sum up the results of the archaeological and archival research of the fortified Unitarian church in Homoródszentmárton. Homoródszentmárton was one of the most important parishes in the region of the Homoród valley before and after the Reformation. Its medieval church and parish is mentioned in the Papal tax registration in the 14th century, but it is assumed that its history started long before that date. Regarding the medieval period there are numerous written papers and studies. In our paper we summarized and updated these results in the light of the archaeological research done in 2011, which offered us a fresh perspective about the church's fortification built in the 17th century. During our archival research we followed the steps of the construction and history of the new church building.

The village was raided and devastated three times in the 17th century: in 1612, 1661 and in 1690. All three raids resulted in huge material loss and human casualties, and the little fortification was not able to withstand these attacks. As a result of the last raid, the fortification suffered considerable damage. During the peaceful decades of the previous (20th) century the fortification lost its defensive role and therefore a slow degradation started in spite of efforts in the 18th and 19th centuries to preserve its integrity. In the second half of the 19th century the towers were demolished one after the other and the locals started to use the walls as a stone quarry. As a result, in the 20th century and up to the present, only the ruins and the renovated tower gate survived. Unfortunately nothing original remained from the medieval church. In 1887 the whole building was demolished and a new one was erected. Focusing on these questions, we tried to present a broad and overall picture of the history of the Unitarian church in Homoródszentmárton during the 17–19th centuries.

János Pál: *The Conceptions of the Integration of the Unitarian Church in Romania after World War I*

Due to the political and military collapse of Hungary after World War I, the possibility of annexing Transylvania to Romania significantly increased. Concerning this, the Department of Religion and Education of Hungary requested

the Unitarian Church on 21st December 1918 to submit those terms and conditions in which it would act should authority move to Romania. The Church's answer shows that in such a case preserving both religious and national identities was the basic vision for the church leaders. They hoped that this preservation of national and religious identity could be guaranteed by a wide range of autonomy, similar to the previous Hungarian rule. The Unitarian Church also wanted to receive financial support to make it possible to maintain and improve its educational and administrative institutes.

Sándor Kovács: *János Kriza, the Bishop*

In 1975, a series of celebrations were organised in both Transylvania (Romania) and Hungary to commemorate the 100th anniversary of the death of bishop János Kriza, the illustrious folklorist. Numerous studies were published for these celebrations. Because this was during the Romanian Communist dictatorship, the articles that appeared in the contemporary cultural periodicals and journals had to focus on János Kriza the collector of folk-songs, and avoid his ecclesiastical activities. Even the papers appearing in the *Christian Sower* were censored, so that references to Kriza's contributions to the development of the church and to the preservation of the national identity were moderate.

In our paper we focus on three specific aspects of János Kriza's decade and a half of ecclesiastical activity: 1. The efforts to strengthen both the church establishment and the Hungarian national identity; 2. The decisions governing the quality of education; 3. Church-diplomatic activity.

This paper is the edited version of the lecture presented at the conference in Kolozsvár (2011) celebrating the 200th anniversary of János Kriza's birth.

Lehel B. Molnár: *János Kriza and the Commemoration Synod in 1868*

The paper presents the organizing circumstances for the celebrations of the 300th anniversary of the Unitarian Church, and the role that János Kriza played in it. It also analyzes the symbolism of the celebration, exploring those of its customary motifs which played a role in strengthening the identity of the community.

The years following the fall of the Bach regime found Hungary in an active political climate, replacing the "passive resistance" of the years of absolutism. The 1860s also brought significant changes in the life of the Unitarian Church. The office of the bishop, unfilled for nine years, was occupied by János Kriza in 1861. In 1864 the thought emerged that the Church could celebrate the 300 years of its ex-

istence within the boundaries of its membership. But due to the contemporary political circumstances that arose after the Compromise, the Church had to step out of the denominational frame and open the celebration to the broader public.

In our paper we use the reports of the celebrations published in the *Christian Sower*. Reading its reports, we can conclude that this celebration contained all the elements commonly found in the programs of the time. One of these was the worship service. This was the starting point of the celebrations not only at religious, but frequently at secular commemorations. It was traditionally followed by the so called “commemoration” ceremony, and was closed by the gala, frequently lasting until dawn. Between the last two there usually was a banquet, or festive dinner. It was during these more casual programs that the pledges and toasts took place. Theatrical plays were also part of the celebrations, sometimes even substituting for the commemoration itself. We also observe that the phraseology used to describe the celebration has not really changed over the last century and half.

Jenő Murádin: *Károly Szathmári Pap and Farkas Sándor Bölöni's Statuary Monument in the Házsongárd Cemetery*

Erected in 1845, Farkas Sándor Bölöni's memorial is one of the oldest statuary monuments in the Házsongárd cemetery in Kolozsvár. This outstanding Unitarian intellectual personality of the Reform era, and author of *Traveling in North-America*, a book with great impact, died in 1842. He was buried with the assistance of the citizens of Kolozsvár (including the members of the then-sitting Transylvanian diet), in the south-eastern part of Házsongárd cemetery, which was almost empty at the time.

The collection for Bölöni's monument was conducted by János Kriza and Sámuel Brassai. There were no sculptors in Kolozsvár at that time, hence they trusted the painter and graphic artist, Károly Szathmári Pap with the implementation of the bust for the top of the monument. The monument's high pedestal was designed and carried out by the architect Kagerbauer Antal in a neo-Gothic style mixed with elements characteristic of Romanticism. The first graphic reproduction of the monument was a lithograph made by Miklós Sikó in 1854; one of the first known photographs was made by Ferenc Veress. The monument was damaged by a storm and renovated in 2004. It was at this time that the bust was re-carved. This history of the monument's design and construction is opportune since celebrations to honor the 200th anniversary of the birth of Károly Szathmári Pap will be organized at the beginning of January 2012.

LAUDAȚII

Elek Rezi	
Laudație pentru Colegiul Unitarian János Zsigmond	379

Samu Benkő	
Laudație pentru Lajos Kelemen	382

STUDII

Zsolt Nyárádi – Hunor Szász	
Date arhivistice referitoare la istoria bisericii unitariene din Mărtinești	385

János Pál	
Concepția integrării Bisericii Unitariene în România după primul război mondial	407

Sándor Kovács	
János Kriza, episcopul	418

Lehel Molnár B.	
János Kriza și sinodul comemorial din 1868	426

Jenő Murádin	
Despre monumentul funerar din cimitirul central al lui Sándor Bölöni Farkas și legătura cu Károly Szathmári Pap	438

ATELIER

Sándor Selinger	
Baza de date istorice ale protopopiatelor unitariene din Transilvania folosind sistem informatic geografic	444

Zsigmond Nagy	
Discurs cu pocalul Berde.	451

AMVON – MASA DOMNULUI - LITURGHII

László Nagy	
Cuvinte de rămas bun la sicriul d-lui dr. Árpád Kisgyörgy, neurochirurg, medic primar șef secție pensionat, fost curator general al Bisericii Unitariene din Transilvania	454
Kinga Réka Székely	
Dimensiunea credinței neclintite până la moarte	458
Kinga Réka Székely	
Preotul autentic, sau când trebuie să vorbească preotul și ce trebuie să spună	463

RECENZII

Sibbe Jan Visser: <i>Samuel Naeranus (1582–1641) en Johannes Naeranus (1608–1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid</i> (Anikó Lipták – Attila B. Kis)	469
Decese	477
Rezumate	478

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor: **Róbert Zoltán Bálint**
Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti**

Tehnoredactor: **Péter Virág**
Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,**
Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.com.
Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

LAUDATIONS

Elek Rezi	
Laudation of the János Zsigmond Unitarian College in Kolozsvár.	379

Samu Benkő	
Laudation of Lajos Kelemen.	382

STUDIES

Zsolt Nyárádi – Hunor Szász	
New Research Data Regarding the Unitarian Church of Homoródszentmárton.	385

János Pál	
The Conceptions of the Integration of the Unitarian Church in Romania after World War I	407

Sándor Kovács	
János Kriza, the Bishop	418

Lehel B. Molnár	
János Kriza and the Commemoration Synod in 1868.	426

Jenő Murádin	
Károly Szathmári Pap and Sándor Bölöni Farkas's Statuary Monument in the Házsongárd Cemetery.	438

WORKSHOP

Sándor Selinger	
The Historical Database of the Transylvanian Unitarian Church's Districts Based on Geoinformatics	444

Zsigmond Nagy	
Toast with the Berde-cup	451

SERMONS

László Nagy	
Farewell Speech by the Catafalque of dr. Árpád Kisgyörgy Retired Neurosurgeon, Former President of the Transylvanian Unitarian Church ..	454
Kinga Réka Székely	
The Extent of the Everlasting Faith	458
Kinga Réka Székely	
Authentic Ministry, or When and What Should a Minister Speak	463

BOOK REVIEWS

Sibbe Jan Visser: <i>Samuel Naeranus (1582–1641) en Johannes Naeranus (1608–1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid</i> (Anikó Lipták – Attila B. Kis)	469
Obituary	477
Abstracts	478

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Editor: **Róbert Zoltán Bálint**
Copyreader: **Miklós Kürti**
Layout: **Péter Virág**

Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,**
Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.com.
Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.